

Karolina Wajs, Symcha Wajs

Fakty i wydarzenia z życia lubelskich Żydów

Wydawnictwo UMCS

Lublin 1997

Wstęp

Praca, którą przekazujemy do rąk czytelnika, nie jest ani dziełem naukowym, ani historycznym. Jest natomiast dość dokładną informacją, obejmującą ważniejsze wydarzenia związane z życiem, działalnością i tragedią Żydów Lublina na przestrzeni wieków. Zawiera zgromadzenie pewnych faktów, tworzących dzieje narodu, który w ciężkim trudzie, często w poniżeniu i poniewierce, budował swoje życie, kulturę i historię.

Zebrane tu wydarzenia - po trosze już zapomniane - wplecione są w kulturę narodu polskiego, a proces ten będzie trwał dalej, jeżeli nie zostanie przerwany i wymazany z pamięci. Należy jednak ufać tym wszystkim historykom, naukowcom i pisarzom, którzy pracą twórczą wciąż utrwalają i wzbogacają kulturę żydowską w Polsce.

Mija właśnie ponad 600 lat od chwili, gdy na ziemi lubelskiej osiedlili się pierwsi Żydzi.

W końcu wieku XV i w wieku XVI Żydzi skupiali się w gminach żydowskich, budowali swoje domy, a także bóżnice i cmentarze. Organizując życie codzienne, tworzyli też powoli swoją kulturę. Powstały pierwsze uczelnie talmudyczne oraz drukarnie, które zaopatrywały Żydów nie tylko w modlitewniki, ale też i w dzieła zawierające komentarze talmudyczne.

Podstawowym źródłem utrzymania Żydów był w owym czasie handel: początkowo drobny, dość szybko się rozwijał, obejmując rzemiosło i inne dziedziny życia gospodarczego w mieście. Z tej działalności handlowej, kupieckiej i rzemieślniczej wpływały do skarbu państwa pokaźne podatki. Z tego też powodu król Stefan Batory wyraził zgodę na utworzenie przez Żydów Sejmu Czterech

Ziem (Waad Arba Aracot), w skład którego wchodziły: Wielkopolska, Małopolska, Ruś i Litwa. Sejm ten jako Parlament Żydowski istniał prawie 200 lat (1580-1764).

Miał Lublin swoich znanych i cenionych na świecie talmudystów i uczonych świeckich. Stąd - nie bez podstaw - nazywano to miasto „Jerozolimą Polski”.

* * *

Pracę nad niniejszą książką rozpoczęliśmy już na początku lat osiemdziesiątych. Zawiera ona zebrane z różnych źródeł wiadomości dotyczące Żydów lubelskich od 1317 do 1995 roku. Korzystaliśmy przy jej opracowaniu z materiałów Archiwum Państwowego Lublina, z wielu wydanych na ten temat książek, z doniesień prasy polskiej i żydowskiej, niekiedy ze wspomnień i opowieści przekazywanych z pokolenia na pokolenie oraz z własnych przeżyć i doświadczeń, które wpłynęły zapewne w poważnym stopniu na emocjonalny charakter tej pracy.

Okres międzywojenny, czas okupacji i związana z nią tragedia Żydów znane są nielicznym, którzy jeszcze żyją w Polsce i za jej granicami. Dlatego też zebrany w tej pracy materiał wzbudzać może pewne wątpliwości przy uściśleniu dat, nazwisk i miejsc wydarzeń. Dlatego sporządziliśmy 12 aneksów, które są w pewnym stopniu uzupełnieniem haseł w kalendarium.

Tę skromną pracę pragniemy poświęcić wszystkim, którzy znają dzieje Żydów Lublina z kronik historycznych, z ksiąg uczonych, z beletrystyki, poezji czy malarstwa, oraz tym, którzy chcieliby zapoznać się bliżej z dziejami narodu przez setki lat współtworzącego kulturę narodu polskiego, zdobiącego ją swoistym i bogatym folklorem, dziś już niestety nie istniejącym.

W pracy tej umieściliśmy ponadto niektóre wiadomości dotyczące świąt i tradycji żydowskich, żydowskie nazwy miesięcy oraz kilka tabel.

Słowa podziękowania i wdzięczności kierujemy do wszystkich, którzy pomogli nam przy wydaniu tej pracy. Mamy też nadzieję, że zostanie ona życzliwie przyjęta przez czytelników.

Wybrane wydarzenia z dziejów Żydów lubelskich

1317

- Na mocy przywileju króla Władysława Łokietka Lublin uzyskał prawa miejskie; niektórzy historycy łączą tę datę z pojawieniem się Żydów w Lublinie.

1336

- Istnieje nie potwierdzony przekaz, że Kazimierz Wielki zezwolił Żydom osiedlić się na przedmieściu Lublina, zwanym Piaski.

1341

- Wystawiono Bramę Krakowską; była drugą bramą miejską obok Bramy Grodzkiej, którą Żydzi nazywali Żydowską. Obydwie bramy są ściśle związane z historią Lublina; stanowiły część muru obronnego okalającego Lublin w czasach króla Kazimierza Wielkiego (zob. Aneks I).

1405

- Zwolniony przez króla Władysława Jagiełłę od płacenia ceł i czynszów, stał się Lublin dużym ośrodkiem handlowym na szlaku wiodącym ze Lwowa do Wisły, a dalej na Śląsk i do Wielkopolski. Przywilej ten przyczynił się w poważnym stopniu do rozwoju handlu, uprawianego w tym czasie przeważnie przez Żydów.

1471

- Lublin uzyskał od króla Kazimierza Jagiellończyka zezwolenie na budowę wodociągu. Była to na owe czasy inwestycja bardzo korzystna dla miasta, ale niezwykle kosztowna i nie mogła swoim dobroczynnym działaniem objąć wszystkich mieszkańców. Duża bowiem część ubogiej ludności miasta, w tym Żydów, mieszkała na dalekich peryferiach, gdzie woda z tego urządzenia nie docierała. Wodociąg zaczął działać na początku XVI wieku.

1475

- Rabin Jakub z Trydentu wraz z wieloma Żydami niemieckiego miasta Trident posądzony był o popełnienie mordu rytualnego na chłopcu chrześcijańskim. Wszyscy Żydzi z tego miasta skazani zostali na śmierć. Jakubowi udało się zbiec. Na mocy przywileju króla Kazimierza Jagiellończyka osiedlił się na kilka lat w Lublinie; spowodowało to protesty kleru katolickiego.

1493

- Król Jan Olbracht wydzierżawił braciom Joskowi i Jordanowi, Żydom z Hrubieszowa, cło mostowe i grobelne oraz wagę lubelską za 320 grzywien na okres 3 lat.

1503

- Król Aleksander Jagiellończyk zezwolił doktorowi medycyny Ezechielowi, wykształconemu w piśmie łacińskim, na osiedlenie się i działalność lekarską w Lublinie. Ezechiel cieszył się wielką popularnością w mieście; od króla otrzymał wiele wyróżnień i przywilejów.

1509

- Żydzi wpłacali na rzecz Zamku Lubelskiego podatki w wysokości 7 zł i 17 gr rocznie.

1518

- Król Zygmunt I, rozstrzygając spór między starostą lubelskim a miastem, postanawia między innymi, aby przenieść na inne miejsce dom wystawiony przez pewnego Żyda przy bramie miejskiej oraz ograniczyć handel żydowski według dawnego zwyczaju.

1521

- Król Zygmunt I zakazuje Żydom lubelskim skupowania zboża poza miastem oraz wyznacza komisarzy do zbadania skarg wniesionych przeciw Żydom.

1522

- Król Zygmunt I zezwala Judzie, synowi Arona, na sprawowanie jurysdykcji nad Żydami ziemi lubelskiej, chełmskiej i bełskiej.

1523

- Król Zygmunt I przyznał Żydom mieszkającym obok Zamku Lubelskiego prawa, jakie posiadali inni Żydzi w Polsce, szczególnie we Lwowie. Z wnioskiem o ich przyznanie wystąpił starosta lubelski Jan z Pilczy twierdząc, że Żydzi lubelscy spełniają w tym mieście ważną i pożyteczną rolę.

1532

- Szulim Szachne, syn Joska (zm. 1507) i Gołdy, mianowany został rabinem Lublina i wraz z rabinem krakowskim Mojżeszem Fiszlem zarządzał Małopolską.
- Zmarła matka Szulima Szachny- Gołda. Po śmierci męża Joska (zwanego Josko) Szachnowicza otoczona była szczególną opieką króla i uzyskała pozwolenie na zamieszkiwanie w mieście.

1541

- Konflikty między kupcami polskimi a żydowskimi rozpoczęły się w chwili, gdy magistrat przekazał produkcję alkoholu i handel nim w ręce prywatne.
- Na starym cmentarzu w Lublinie pochowano Jakowa Kopelmana ha Lewi. Zachowany i czytelny nagrobek należy do najstarszych w Polsce (zob. Aneks II).

1547

- Ukazały się pierwsze modlitewniki i książki hebrajskie drukowane w Lublinie (zob. 1550).

1550

- Król polski Zygmunt August wydał zezwolenie na uruchomienie żydowskiej drukarni dwóm Żydom: Josefowi i Eliezerowi.

1553

- Do tego roku Żydzi zmuszeni byli odpracowywać na rzecz miasta tzw. szarwarki przy bramach, drogach, mostach.

1555

- Król Zygmunt August potwierdził przekazanie (darowanie) trzech placów kahałowi lubelskiemu przez starostę Tęczyńskiego. Jeden z nich, tak zwane Grodzisko, przeznaczono na cmentarz żydowski.

1588

- Na cmentarzu żydowskim pochowano rabina Szulima Szachne. Był uczniem rabina Polaka z Krakowa, zwolennikiem metody talmudycznej zwanej „Pilpul”. Założył w Lublinie jesziwę, w której studiowali znakomici talmudyści: Mojżesz Isserles zwany Remu, Maharszal i inni.
- Po śmierci rabina Szachny na stanowisko to powołano jego syna -Izraela; został jednak tylko kierownikiem jesziwy w Lublinie.

1564

- Na podstawie lustracji żydowscy rzemieślnicy i kupcy zobowiązani zostali do płacenia podatków: piekarze, rzeźnicy, szewcy i inni rzemieślnicy 14-36 złotych, kramarze 48 złotych rocznie.

1567

- Na podstawie przywileju króla zbudowano w Lublinie wielką synagogę, którą na cześć rabina Szlomy Lurii (Maharszal) nazwano Maharszalszul. Po kilkunastu latach na pierwszym piętrze dobudowano, nieco mniejszą, zwaną Maharamszul (zob. Aneks III).
- Mur obronny, który opasywał wzgórze zamkowe od północy, przerwany był masywną czworoboczną basztą, nazywaną „żydowską”; wznosiła się ona nad częścią Podzamecza zamieszkałą przez ludność żydowską; tuż pod nią wybudowano w 1567 roku synagogę Maharszala; część tej baszty znajduje się obecnie na stoku wzgórza zamkowego; wykonana jest z kamienia wapiennego.

1572

- Wybuchła wielka epidemia „zaraza morowa”, która zmusiła wielu mieszkańców do opuszczenia miasta; zginęło (zmarło) wielu Żydów.

1573

- Na starym cmentarzu znajduje się nagrobek (macewa) Szlomy Lurii (Maharszala), wielkiego talmudysty (urodzony w Poznaniu w roku 1510[?], zmarł w roku 1573). Był rabinem i rektorem jesziwy w Lublinie, ogłosił wiele prac (*Morze Salomona*, w sześciu tomach); po trzystu prawie latach (w 1876 roku) postawiono na grobie Maharszala nowy kamień nagrobny.

1574

- Przybył do Lublina rabin Mordechaj Jofe, wychowany w Pradze. Po wydaleniu Żydów z Czech przeniósł się do Włoch, a następnie do Lublina, gdzie został następcą Maharszala. Jofe zaliczany był - obok talmudystów - do największych uczonych żydowskich w Polsce. Jego pasją była matematyka. Po krótkim pobycie w Lublinie wyjechał do Pragi, a jego miejsce zajął rabi Majer ben Gidali, zwany „Maharam me Lublin”. Rabinem Lublina był do 1616 roku. Należał do znanych komentatorów Talmudu. Następcą Maharama był Samuel Eliezer ha Lewi Ejdes, zaliczany do największych talmudystów.

1578

- Kolonimos, syn Mordechaja Jofe, uruchomił drukarnię, w której wydawano przez długie lata modlitewniki i inne książki talmudyczne.

1580

- Na mocy przywileju króla Stefana Batorego powstał Waad Arba Aracot, organ samorządu żydowskiego (zob. rok 1623); obrady odbywały się najczęściej w Lublinie (ostatni w 1725 roku) i Jarosławiu. Waad odegrał wielką rolę w życiu społeczno-kulturalnym Żydów w Polsce. Ostatni

(likwidacyjny) Zjazd Sejmu odbył się 4 października 1764 roku w Pilicy na podstawie uchwały posłów Sejmu Konwokacyjnego.

1594

- Ukazał się dekret króla Zygmunta III zabraniający Żydom wyrobu alkoholu i handlu nim.

1598

- Lubelski Trybunał Królewski skazał na karę śmierci czterech Żydów (w tym jedną kobietę) za „zamordowanie chłopca katolickiego” w miasteczku Łosice (woj. Siedlce); był to pierwszy tak zwany proces rytualny w Lublinie.

1600-1800

- Żydzi zmuszeni byli płacić specjalne podatki, na przykład na rzecz kleru, za przynależność do cechu i inne.

1602

- Na podstawie lustracji Podzamecza Żydzi płacili pokaźne podatki; za 6 sklepów z materiałami sukiennymi 3 zł, kamienicznicy 80 zł, piekarze, sklepy szewskie 5 zł rocznie; oprócz podatków handlowych płacili także tzw. „podwodne” (prawo korzystania z cmentarza), „czopowe”, „grobelne”, „jateczne”, jak również podatki dla Gminy Żydowskiej. Od podatków zwolnione były szpitale i synagogi. Dla kupców chrześcijańskich podatki były znacznie niższe.

1611

- Zbudowano kościół św. Wojciecha i szpital św. Łazarza; Żydzi nazywali ten budynek „klasztorem żydowskim”; Bałaban podaje, że przez długi czas budynek ten zamieszkiwany był przez bezdomnych Żydów (XVIII w.).

1616

- Przed Królewskim Trybunałem odbył się proces przeciw Żydowi, który zamordował ponoć dziecko chrześcijańskie pochodzące ze wsi Szelc; zasądzono go na śmierć.

1623

- Żydzi litewscy oderwali się od Sejmu Czterech Ziem w Lublinie; zwołali do Brześcia odrębny sejm, na którego czele stanął Meir Wahl, syn Saula, legendarnego jednodniowego króla polskiego.

1626

- Karczmy znajdowały się w kilku wsiach podlubelskich; należały do Żydów i Czechów.

1630

- Drukarnia hebrajska Kalmena i Lewiego zaopatrywała w książki i modlitewniki nie tylko Lublin, ale wszystkie miasta od Bugu do Szprewy.

1636

- Grupie Żydów, w tym Gminie Żydowskiej, zarzucono popełnienie mordu rytualnego na chłopcu, który pełnił służbę w klasztorze Karmelitów w Lublinie. Badania oskarżonych odbywały się przy zastosowaniu okrutnych tortur, w wyniku czego podejrzani Żydzi przyznali się do popełnienia mordu, a Lubelski Trybunał Królewski skazał ich na karę śmierci.

1637

- Zmarł doktor medycyny Mosze Montalto, syn Eliasza, rodem z Portugalii. Pochowany został na starym cmentarzu żydowskim w Lublinie.

1638 (1641?)

- Na mocy przywileju króla Władysława IV zbudowano synagogę Kotlarszul; została ona wzniesiona przez Cwi Doktorowicza przy ulicy Szerokiej 2.

1646

- Król Władysław IV potwierdził wprawdzie prawa i przywileje przyznane Żydom przez jego królewskich poprzedników, ale mieszczaństwo dalej dokonywało napadów i rabunków; podczas jednego z pogromów zabito 8 Żydów, zraniono 50 osób i obrabowano około 20 domów żydowskich.
- Po otoczeniu twierdzy w Zamościu przez Bohdana Chmielnickiego Żydzi lubelscy szukali schronienia przed Kozakami: zamożniejsi opuścili miasto w popłochu, lecz biedota została w mieście bez środków utrzymania; na szczęście hordy kozackie nie dotarły do Lublina.

1650

- Urodzony w Lublinie Jenze Moszkowicz studiował matematykę i mechanikę za granicą; po powrocie do Polski, jako wykształcony mechanik, napisał obszerne dzieło o treści matematycznej; król Jan Kazimierz mianował go sekretarzem królewskim; Moszkowicz zmarł na Ukrainie, nie wiadomo jednak, gdzie i kiedy został pochowany.

1655

- Dzielnicę żydowską wokół zamku została podpalona przez Moskali i płonęła przez 6 dni. Zginęło 2000 Żydów, a cały ich dobytek, w tym 600 koni, wywieźli Moskale. Ocalałym Żydom zezwolono na „czasowe” osiedlanie się i prowadzenie handlu w całym Lublinie. Ten tragiczny pożar został upamiętniony przez rabinów jako post w wigilię Kuczek (14 tiszry - do połowy dnia).

1658

- Od każdego okna sklepowego płacono 5 zł podatku rocznie.

1663

- Trybunał Lubelski zabronił Żydom handlować alkoholem w chrześcijańskie dni świąteczne.

1670

- W Lublinie rzucono „wielką klątwę” na rzekomego „mesjasza” - Sabbataja Cwi i wszystkich jego zwolenników.

1671

- Król Michał Korybut Wiśniowiecki dzięki staraniom Gminy Żydowskiej zezwolił Żydom na produkcję i sprzedaż alkoholu.
- Król Michał Korybut, reskryptem możnych panów, mianował Chaima Vitalisa - na równi z innymi - lekarzem dworu; uzyskał on rozległe przywileje; przebywał i działał w Lublinie jako lekarz do 1676 roku, a następnie udał się do Włoch; zmarł w Liworno.

1672

- Najazd Tatarów na Lublin stał się dla Żydów wielkim nieszczęściem; ciemieży zrabowali całą dzielnicę żydowską i wymordowali prawie wszystkich Żydów lubelskich, a ich majątki spalili.

1685

- Chrześcijańscy kupcy nowej Kongregacji określili swój stosunek do Żydów, zabraniając im zamieszkiwania i handlowania w Lublinie.

1695

- Tysiące ofiar pochłonął pomór (zaraza) wśród Żydów Lublina.

1696

- Król Jan III Sobieski unieważnił ustawę Kongregacji kupców chrześcijańskich i zezwolił Żydom na prowadzenie handlu bez ograniczeń zarówno w mieście, jak i wokół Lublina; akt ten został potwierdzony przez króla Augusta II w 1698 roku.

1702

- Wielki pożar, który ogarnął dzielnicę żydowską w Lublinie, stał się katastrofą dla Żydów zamieszkałych w tym mieście.

1704

- Wielkim nieszczęściem dla Żydów lubelskich był najazd Szwedów na miasto.

1737

- Król August III polecił, aby bernardynki lubelskie usunęły z należących do nich karczm mieszkających tam i zajmujących się szynkowaniem Żydów.

1740

- Urodził się Załkind Hurwic, który działał we Francji; był autorem dzieła *Apologia Żydów*, praca ta nagrodzona została przez Królewskie Towarzystwo Wiedzy i Sztuki Paryża; nazwano go „Le Juif de Lublin”; Hurwic należał do czołowych filozofów francuskich XVIII wieku.

1762

- Zmarł wybitny działacz żydostwa lubelskiego - Abraham ben Chaim. Piastował godność prezesa Waad (Sejmu Czterech Ziem); był organizatorem obrony Żydów podczas dysputy z frankistami; na jego nagrobku, który znajduje się na starym cmentarzu żydowskim, wyrzeźbiona została Artemis z łukiem. Było to epitafium nie spotykane w owym czasie w Polsce.

1770

- Żydzi lubelscy zobowiązali się wnosić specjalne opłaty do kasy miejskiej za pozostawienie ich w karczmach należących do bernardynek lanckorońskich i zaniewskich.

1780

- Utworzono triumwirat złożony z prezydenta i dwóch rajców, mający na celu zniszczenie handlu żydowskiego i wyrzucenie z miasta nielicznych już tam kupców i rzemieślników żydowskich; dzięki działaniom starosty Lubomirskiego „rozruchy” między mieszczanami a Żydami nie przybrały większych rozmiarów.

1781

- Dochodzi do oficjalnej trzyletniej umowy między kupcami chrześcijańskimi i żydowskimi, którzy zobowiązali się do płacenia zrzeszeniu chrześcijańskiemu 1100 zł rocznie; po trzech latach doszło do dalszej modyfikacji umowy dotyczącej prowadzenia handlu przez kupców żydowskich w Lublinie.

1785

- Przebudowa Bramy Grodzkiej nie przynosiła miastu dochodów z wynajmu znajdujących się w niej lokali sklepowych; w tymże roku zawarto z Żydami kontrakt na arenę w bramie czterech sklepów, z zastrzeżeniem jednak, aby żaden sklep żydowski nie zajmował się handlem korzennym, sukiennym i galanterią, ponieważ towarów tych było dosyć w sklepach chrześcijańskich.

1786

- Powstała ulica Nowa, przy której Żydzi mieli swoje sklepy z ubraniami (tzw. Tandeciarze).

1787

- Według Ćwika, w Lublinie zamieszkiwało 8550 osób, w tym 4320 Polaków i 4230 Żydów.

1794

- Po przebudowie Bramy Grodzkiej stwierdzono, że zarówno po stronie polskiej, jak i żydowskiej występują rysy wymagające usunięcia. Nie doszło jednak do tego, gdyż nie zgodzono się na zburzenie cennego dla miasta zabytku, wystawiono więc w sąsiedztwie bramy budynek przeznaczony na uruchomienie dochodowych sklepów.

1797

- Otwarto cmentarz katolicki przy ul. Lipowej, na którym jest kilka kwater żołnierzy żydowskich, między innymi wspólny grób, gdzie spoczywają zwłoki 36 partyzantów żydowskich poległych podczas okupacji hitlerowskiej; na granitowej płycie istnieje napis w języku polskim i żydowskim - ufundowany przez S. M. Frenkle w 1991 roku.

1807

- Utworzenie Księstwa Warszawskiego przyniosło Żydom polskim równouprawnienie; w tym samym roku Napoleon I zarządził „zburzenie” murów gett żydowskich, ale przywilej „De non tolerandis Judaeis” obowiązywał w dalszym ciągu.

1815

- Zmarł Jakub Icchak Choze (Widzący), pochowany został na starym cmentarzu żydowskim, chasydzi odwiedzają jego grób i zapalają na nim świece (zob. Aneks IV).

1817

- Podczas planowanej „melioracji” w Lublinie zamierzano wyburzyć domy położone między ulicą Zamkową i Szeroką, gdzie mieszkali przeważnie Żydzi; jednak właściciele posesji zażądali tak wysokich odszkodowań, że zrezygnowano z tego planu, mając również na uwadze fakt, że zamierzano w przyszłości wyburzyć Bramę Krakowską i Grodzką.

1818

- Urodził się Samuel (Arct) Arzt, syn Mojżesza i Judyty; otworzył w Lublinie księgarnię; stała się tak dużym ośrodkiem księgarskim, że przeniesiono ją do Warszawy; w 1853 roku zmienił wyznanie na ewangelicko-reformowane; jego brat Froim (lekarz) był ordynatorem szpitala żydowskiego przy ulicy Siennej.

1819

- Zmarł i został pochowany na starym cmentarzu żydowskim rabin Lublina Israel ha Lewi Horowic, zwany Żelazną Głową; jego nagrobek istnieje do dzisiaj, chociaż z zatartą inskrypcją i poważnie uszkodzony. Horowic był wielkim przeciwnikiem rebego Choze i jego poczyńań.

1821

- Po zniesieniu w Królestwie Polskim kanałów wprowadzono dozory bóżnicze; w Lublinie powstały 2 dozory - okręgi, które przetrwały do 1919 roku.

1822

- Zbudowano w stylu klasycznym teatr, nazwany Teatrem Makowskiego; jest to najstarszy budynek teatralny Lublina „Panteon”, odbywały się w nim występy aktorów żydowskich, przeznaczone głównie dla żydowskich mieszkańców Lublina (zob. Aneks V).
- W Królestwie Polskim utworzono w miastach rewiry żydowskie; powstanie ich było równoznaczne z zakazem zamieszkiwania i prowadzenia sklepów w rewirze polskim.

1826

- Po wielu przebudowach, klęskach i pożarach Zamek Lubelski został odbudowany przez architekta Józefa Hempla; od tego czasu był więzieniem, gdzie osadzonych było wielu Żydów (więźniów politycznych); po drugiej wojnie światowej, poddany całkowitej restauracji, stał się ośrodkiem kultury Lublina.

1828

- Otwarto cmentarz żydowski na przedmieściu Wieniawa; obecnie nie ma już po nim śladu, a na jego miejscu znajduje się stadion sportowy.

1829

- Otwarto cmentarz żydowski przy ul. Walecznych, o powierzchni około 3,5 hektara (zob. 1947); działka zakupiona przez Nachuma Morgenszterna nazywana była Grabowiczyzną. Pierwszy pochówek miał miejsce w 1830 roku. Od tego czasu do 1942 roku cmentarz nazywany był nowym. Pochowano na nim ponad 50 000 osób (zob. Aneks II).

1835

- W kamienicy Rynek 17 urodził się słynny kompozytor i wirtuoz, skrzypek Henryk Wieniawski (1835-1880). Brat Henryka, Józef, był słynnym pianistą. Ojciec obu muzyków, Tobiasz Pietruszka, lekarz, zamieszkały w Wieniawie na przedmieściu Lublina, przeszedł na wiarę katolicką i przyjął imię Tadeusz, a nazwisko Wieniawski. Henryk Wieniawski został ochrzczony dopiero 6 lipca 1844 roku.

1836

- Założona została księgarnia Stanisława Arzta; w tym okresie było w Lublinie 7 księgarni, w tym 3 żydowskie.

1839

- Ukazało się rozporządzenie, w myśl którego wszyscy księgarze musieli składać deklaracje, iż nie będą sprzedawać książek zakazanych przez cenzurę.
- W Lublinie urodziła się Małka (Malwina) Meyerson; w 1868 roku wydała powieść pt. *Dawid - obrazki z życia tegoczesnych Żydów*, a w 1878 roku następną pt. *Z ciasnej sfery*. Pochowana została na cmentarzu żydowskim, a na nagrobku wyryto m.in. słowa: „Ciemne swoje rzesze wiodła ku światłości”.

1851

- Został otwarty plac targowy, który przetrwał do końca lat dwudziestych naszego stulecia. Obecnie nosi nazwę Plac Ofiar Getta (zob. 1963).

Okolo 1851

- Juda Lejb Eiger osiadł w Lublinie i założył „dwór” chasydzki, który przetrwał do 1942 roku. Ohel rodziny chasydzkiej znajduje się na nowym cmentarzu żydowskim.

1856

- Wybuchł groźny pożar w Lublinie; zniszczył całe osiedle zamieszkane przez Żydów, w tym synagogę Maharszala, którą gruntownie odnowiono i otwarto w 1864 roku.

1859

- W Lublinie urodził się Emil Meyerson, znany filozof, twórca nowego kierunku filozoficznego zwanego kazualizmem; działał przez długie lata w Paryżu; gdzie zmarł w 1933 roku.

1862

- Reforma Wielopolskiego umożliwiła Żydom zamieszkiwanie w Lublinie oraz wzięcie udziału w wyborach do Rady Miejskiej; odbudowano spalone domy i z wolna życie wróciło do pierwotnego stanu.
- W szkole religijnej Talmud Tora zreformowano nauczanie: wprowadzono język polskie i inne przedmioty.

1863

- Czynny udział inteligencji żydowskiej w powstaniu styczniowym.

1865

- Urodziła się w Lublinie Franciszka Meyerson-Arnsztajn; była żoną znanego lekarza i społecznika Marka Arnsztajna. Poetka, pisała w języku polskim, ogłosiła kilka tomów wierszy o Lublinie, w 1934 roku wydała wraz z młodym poetą Józefem Czechowiczem *Stare kamienie*. Zginęła w 1942 roku w getcie warszawskim.

1867

- W Lublinie praktykowało 10 lekarzy medycyny (w tym dwóch Żydów), 1 dentysta, 17 akuserek, 13 felczerów (również kilku Żydów) i 6 aptekarzy.

1870

- Gmina Żydowska nabyła dom przy ul. Grodzkiej, gdzie powstał sierociniec dla około 80 sierot, kuratorem był Józef Goldsztern. W 1942 roku dzieci wraz z personelem zostały zamordowane przez hitlerowców; w 1987 roku w ścianę budynku wmurowano tablicę pamiątkową w języku polskim i żydowskim.

1874

- 4 lipca powstało Lubelskie Towarzystwo Lekarskie, do którego należało ponad 10 lekarzy żydowskich; dr dr Beniamin Tetz (od 1874 roku), Adolf Warman (1881), Jakub Cynberg (1895),

Marek Arnsztajn - wiceprzewodniczący i członek honorowy Towarzystwa, Mojżesz Seideman i inni.

1876-1877

- Jakub Cynberg, długoletni dyrektor szpitala żydowskiego, był przez dwa lata bibliotekarzem Lubelskiego Towarzystwa Lekarskiego.

1877

- Otwarto kolej nadwiślańską łączącą Lublin z Warszawą, co przyczyniło się do ożywienia handlu, przynoszącego poważne dochody mieszkańcom Lublina (27 000); w dużym stopniu dotyczyło to również Żydów. Z Lublina do Warszawy jechało się około 7 godzin.

1884

- W Lublinie osiedlił się Marek Arnsztajn, lekarz medycyny (1855-1930). Studia medyczne ukończył w 1882 roku na UW; znany i ceniony lekarz i społecznik, był wiceprezesem Lubelskiego Towarzystwa Lekarskiego i jego członkiem honorowym.

1884-1886

- Wzniesiono gmach Teatru Państwowego w Lublinie, architektem był A. Kozłowski; Żydzi chętnie odwiedzali teatr (zob. Aneks V).

1886

- Otwarto Szpital Gminy Wyznaniowej Żydów, posiadał on 56 łóżek dla chorych. W latach trzydziestych naszego stulecia dysponował już 100 łóżkami i kilkoma oddziałami. Na oddziale wewnętrznym pracowali dr dr: Cynberg (lekarz naczelny), Mandelbaum, Kerszman, Holcberg, Goldman i Reich. Na oddziale chirurgicznym pracowali dr dr: Rose, Szapira. Na oddziale oftalmologicznym dr dr: Warman, Sigelwaks, Zajdenman, Bronsztajn, Fiszman i Klajnman. Na oddziale ginekologicznym i dziecięcym pracowali dr dr: Tenenbaum, Kagan, Kornelsztajn, a na oddziale chorób skórnych: dr Distler. Łącznie pracowało 18 lekarzy. Pielęgniarek było 8, a felczerów 3. W szpitalu znajdowała się bóżnica przeznaczona dla chorych i personelu. Pierwszymi lekarzami naczelnymi byli: do 1888 roku G. Dobrucki i B. Tetz. Od tego czasu do 1936 roku J. Cynberg (ponad 40 lat), następnie do 1939 roku H. Mandelbaum. W latach 1939-1942 kierownictwo szpitala obejmował dr B. Bromberg. W dniu 27 marca 1942 roku hitlerowcy zlikwidowali szpital, mordując w ciągu jednego dnia wszystkich chorych - około 300 osób. Po wojnie szpital został rozbudowany i dysponuje obecnie 300 łóżkami, mieści się przy ul. Lubartowskiej, nosi nazwę: Wojewódzki Szpital Zespolony w Lublinie, Oddz. Położniczo-

Ginekologiczny. W 1986 roku wmurowano w ścianę budynku szpitala tablicę pamiątkową w języku polskim i żydowskim.

1887

- Zmarł cadyk Lejb (Leibeł) Eiger, na jego grobie wybudowano ohel (namiot); następcą został jego syn -Abraham Eiger.

1891

- Urodziła się Bela Szapiro, od wczesnych lat młodości związana była z partią Bund (Żydowska Organizacja Socjalistyczna). Należała do znanych i cenionych przywódców Bundu do 1939 roku. Była również radną i ławnikiem w Radzie Miejskiej Lublina. Jej lekcje i referaty wygłaszane w Radzie Miejskiej i Związkach Zawodowych charakteryzowały się szeroką znajomością przedstawianych zagadnień i wielką erudycją. Budziła uznanie i szacunek nie tylko wśród przyjaciół, ale też wśród wrogów i antysemitów. Za swoją postawę polityczną w Radzie Miejskiej i w partii Bund osadzona została w więzieniu. Po odbyciu kary kontynuowała swoją działalność polityczną i kulturalno-oświatową. Zginęła tragicznie w Lublinie podczas okupacji hitlerowskiej.

1892

- Rabin Lublina Zalman Sznajder jako jeden z pierwszych Żydów wyemigrował do Izraela (ówczesnie Palestyna); zmarł i pochowany został w Jerozolimie w 1902 roku.

1897-1898

- Wybudowano letni teatr Rusalka, w którym odbywały się m.in. przedstawienia żydowskie, ponadto seanse kinowe i występy cyrkowe, sala mogła pomieścić około 500 osób; Rusalka przetrwała do 1932 roku.

1899

- Ukazało się dzieło Szlomo Borucha Nisenbauma pt. *Lekorot hajehudim be Lublin (Historia Żydów w Lublinie)*, zawierało wiadomości o dziejach Żydów lubelskich, o zasłużonych osobistościach, wykaz drukowanych ksiąg talmudycznych od XVI wieku; składało się z 179 stron; wydane zostało w drukarni Abrahama Federa.

1900

- Otwarto cukiernię W. Rutkowskiego na Krakowskim Przedmieściu; w miesiącach letnich popularne miejsce spotkań inteligencji polskiej i żydowskiej.

- W tymże roku miasto otrzymało pierwsze telefony i zaczątek nowoczesnej sieci wodociągowej; koncesję na budowę otrzymał żydowski przedsiębiorca inż. A. Wajsblat.

1903

- Ukazały się pierwsze odezwy wzywające do organizowania się robotników; ta data (1903) przyjęta została jako powstanie socjalistycznej partii politycznej w Lublinie – Bund.
- Utworzono organizację religijnych syjonistów - Mizrachii, pierwszymi organizatorami i przywódcami byli Lejb Szpetman i Icchak Wajcenblit.

1908

- Powstało towarzystwo kulturalne w celu krzewienia literatury pięknej i pieśni żydowskiej pod nazwą Hazomir; zorganizowano chór żydowski i amatorskie przedstawienia teatralne oraz zespoły taneczne; na czele towarzystwa stali m.in. A. L. Zylberg i Sz. Szapiro.
- Otwarto kinoteatr Bioskop w budynku „Panteonu” przy ulicy Jezuickiej, właścicielką tego budynku od 1854 roku była Julia z Rodakiewiczów Makowska; w okresie międzywojennym odbywały się tu żydowskie występy teatralne (2-3 razy tygodniowo); po wojnie kino Staromiejskie (zob. Aneks V).

1910

- Zorganizowano towarzystwo dla upowszechniania języka i kultury żydowsko-hebrajskiej pod nazwą Chowewej Sfos Ewer (Miłośnicy Języka Przeszłego); przewodniczył Awadie Szajnbrun - działacz Tarbutu.

1912

- Powstało kino Oaza, które po pierwszej wojnie światowej zmieniło nazwę na Corso, społeczność żydowska licznie odwiedzała kino, zwłaszcza w latach trzydziestych; budynek kina został spalony podczas nalotów hitlerowskich w Lublinie w 1939 roku.

1913

- W Petersburgu ukazała się praca Sz. B. Nisenbauma, poświęcona nagrobkom na starym cmentarzu żydowskim w Lublinie pt. *Jewrejskije nagrobnyje pamiatniki goroda Lublina w XVI-XIX wiekach*.

1914

- Wybuch I wojny światowej. Do miasta napłynęło wielu uchodźców wojennych, wśród nich bardzo wielu Żydów. Pomoc niósł im Żydowski Komitet Ratunkowy, powstały w 1915 roku, działający przy Gminie Żydowskiej, którego przewodniczącym był Jakub Kipman, prezes

Gminy Wyznaniowej. Wśród jego członków było wielu zamożnych kupców i przemysłowców lubelskich, a także dr Jakub Cynberg. W Lublinie Komitet ten zorganizował cztery ochronki dla dzieci, dwie herbaciarnie, sklepy dla ubogich mieszkańców miasta i kolonie letnie dla dzieci żydowskich.

1915

- Zorganizowano pierwsze związki zawodowe; ruch związkowy robotników żydowskich powstał znacznie wcześniej (zob. Aneks VI).
- Powstały pierwsze organizacje syjonistyczne; ruch syjonistyczny bierze swój początek w pierwszych latach XX wieku; na jego czele stali Izrael Fajnzyłber jako przewodniczący oraz N. Nisenbaum i E. Mantelmacher (zob. Aneks VII).

1816

- Powstały pierwsze w Lublinie dwie szkoły średnie - gimnazja: męskie pod kierunkiem Szymona Szpera i żeńskie pod dyrekcją Róży Szperowej; po śmierci Szymona (1919) Szperowa tworzy gimnazjum koedukacyjne, które przetrwało do 1932 roku.
- Przedmieście Wieniawa, zamieszkane przez około 2000 Żydów (na 4500 mieszkańców), włączono do Gminy Żydowskiej w Lublinie. Od XVII wieku Wieniawa - Gmina Żydowska dysponowała zabytkową synagogą i cmentarzem.
- W marcu ukazał się postępowy tygodnik żydowski „Myśl Żydowska”, wydawany był przez S. Lewina, a redagowany przez Ludwika Rechtszafta; po ukazaniu się 77 numerów pierwsze czasopismo żydowskie ukazujące się w języku polskim zakończyło swoją działalność w grudniu 1917 roku.
- Powstała młodzieżowa organizacja syjonistyczna pod nazwą Cairi Syjon, Przewodniczącym tej organizacji był Lejb Rubinlicht.
- W tym samym czasie utworzona została Poalej Syjon-Lewica; była to żydowska organizacja robotnicza; do powstania jej przyczynił się w dużym stopniu Zelinger, oficer pochodzący z Wiednia.

1917

- W końcu tego roku odbyła się nielegalna konferencja nowo utworzonej w Polsce niezależnej partii Bund, socjalistycznej partii robotników żydowskich.

1918

- W Lublinie ukazał się dziennik w języku jidysz „Lubliner Tuglat” („Dziennik Lubelski”), wydawany przez Kacenenbogena i Gradla, redagowany przez Saula Stupnickiego oraz Jakuba Nisenbauma, pseud. A. Szwarz (mąż Beli Szapiro), który w gazecie tej pracował najdłużej

(zginął w 1942 roku w getcie lubelskim, zastrzelony na ulicy). Redakcja „Lubliner Tugblat” mieściła się przy ul. Królewskiej 12, pierwszym redaktorem był Sz. B. Nisenbaum. Nakład gazety wynosił 1000-1500 egzemplarzy. Ostatni numer dziennika ukazał się 8 września 1939 roku.

- W mieście powstały żydowskie organizacje sportowe. Pierwszą z nich był Klub Sportowy „Samson”, a następnie w okresie międzywojennym powstały: „Jordania”, „Hakoach”, „Hapoel”, „Sztern-Gwiazda”, „Makabi”, „Wieniawa”, „Jutrznia” i inne. Życie sportowe Lublina było bogate i urozmaicone.

1919

- W Lublinie miały miejsce „rozruchy” antysemityczne; określano je jako pogrom zorganizowany przez elementy chuligańskie i reakcyjne; zakończyły się sromotną klęską „organizatorów” tych zamieszek. Młodzi robotnicy, a zwłaszcza tragarze lubelscy, dali im dobrą i należyłą odprawę. Żydzi lubelscy przekonali się, że czynna obrona jest najlepszą odpowiedzią na wystąpienia antysemityczne (zob. Aneks X).
- Odbyło się uroczyste otwarcie szkoły ludowej dla dzieci robotników żydowskich; organizatorem była partia Bund; w tym samym roku podobną szkołę zorganizowała Poalej Syjon-Lewica.

1919-1939

- W Lublinie było kilkanaście szkół religijnych (chederów) - najczęściej przy ulicy Nadstawnej. Do chederu posyłano dzieci trzy- i czteroletnie; nauczano w nich sposobem bardzo prymitywnym, przede wszystkim metodą „wkuwania” na pamięć niektórych liter, słów, a nawet całych zdań. Z otwartych drzwi i okien przy ulicy Nadstawnej dochodziły głosy uczniów i ich nauczycieli (małamedów). Nauka w chederze była płatna; dzieci rodziców biednych posyłano do chederów bezpłatnych, zwanych Talmud Tora; największy i najliczniejszy taki cheder mieścił się obok synagogi Maharszala przy ul. Jatecznej.

1919-1939

- W tym okresie do Lublina należały trzy większe przedmieścia: Piaski -obejmujące ulice: Foksalną (1 Maja), Bychawską, Dziesiątą, Za Przejazdem, Fabryczną i kilka innych - mieszkało tu około 30 proc. Żydów; Kalinowszczyzna - znana z trzech garbarni żydowskich; Wieniawa (Czechów) - zamieszкана przez dużą liczbę biednych Żydów.

1919

- Ukazała się wydana przez Jüdischer Verlag w Berlinie książka Majera Bałabana *Die Judenstadt von Lublin* („Żydowskie miasto w Lublinie”), licząca 112 stron, ilustrowana przez Karla R. Henkera.

1920

- Zorganizowano oddział szkoły podstawowej pod kierownictwem Bundu i Poalej Syjon-Lewicy.
- Przystąpiono do pierwszej próby utworzenia „Keren Hajesod” w Lublinie. Organizatorami byli: Eliezer Nisenbaum i Icchak Wajcenblit.
- Powstało Towarzystwo Zakładania Szkół dla Młodzieży Żydowskiej.
- Otwarto gimnazjum humanistyczne przy ulicach Radziwiłłowskiej i Niecałej, które przetrwało do 1939 roku, gimnazjum Szpera przy ul. Zamojskiej, istniejące do 1932 roku, i gimnazjum Glasberga, działające przez kilka lat.

1921

- Kupiectwo lubelskie, po reaktywowaniu Stowarzyszenia Kupców Polskich, zorganizowało oddział w Lublinie, ale nie przyjmowano do niego Żydów. W związku z tym powstał Związek Kupców Żydowskich, który bronił interesów zawodowych swych członków.
- W Lublinie mieszkało w tym roku 37 337 Żydów na ogólną liczbę 91 553 mieszkańców.

1922-1923

- W całym województwie lubelskim było osiem żydowskich szkół podstawowych: cztery szkoły z żydowskim językiem wykładowym, trzy - z językiem hebrajskim i jedna szkoła z językiem polskim i hebrajskim. W tych szkołach nauczano 33 nauczycieli i uczęszczało do nich 800 uczniów.
- Powstało Towarzystwo Kursów Wieczorowych dla Żydów; pierwszym przewodniczącym był Abram Icchok Brodt. Z pomocą Towarzystwa zorganizowano Poalej Syjon-Lewicę, nauczano czytania, pisania i rachunków.

1923

- Powstało Towarzystwo Ochrony Zdrowia (TOZ); początkowo dyrektorem Towarzystwa był dr Mandelbaum, a następnie kierownictwo objął i piastował do 1939 roku dr Herszenhorn. Głównym zadaniem Towarzystwa było szerzenie higieny i profilaktyka, prowadzona wśród społeczności żydowskiej. W kilku ambulatoriach pracowało 22 lekarzy specjalistów; ważnym problemem było organizowanie kolonii i półkolonii dla dzieci żydowskich.

1924

- W roku 1924 Bela Dobrzyńska (urodzona w 1886 roku w Lublinie) kandydowała do Sejmu Polskiego. Pracę społeczną rozpoczęła po I wojnie światowej, kiedy to wraz z kilkoma działaczami - po Deklaracji Balfoura - zorganizowała ruch syjonistyczny w Lublinie; należała również do współtwórców Chałucu i brała czynny udział w organizacji „Tarbutu”. Ze szczególną

troską udzielała się w pracy Związku Kobiet oraz Domu Dziecka. Przez kilka lat była radną Rady Miejskiej Lublina. Była również członkiem centralnego komitetu organizacji syjonistycznej. W 1942 roku zginęła tragicznie -jak wielu innych Żydów Lublina - w obozie śmierci wraz z synem i córką.

- Władze polskie na mocy ustawy zezwoliły na otwarcie pierwszej Centralnej Żydowskiej Organizacji Szkolnej - CISZO. Organizacją kierowali przedstawiciele partii Bund i Poalej Syjon-Lewicy.
- Położono kamień węgielny pod budowę gmachu uczelni Jesziwat Chachmej Lublin (22 maja 1924 roku); w uroczystości brało udział około dwudziestu tysięcy osób (zob. Aneks X).
- Rozpoczęto naukę Talmudu - zgodnie z uchwałą o Daf ha jomi, przyjętą w Wiedniu.
- Powstała młodzieżowa organizacja Haszomer Hachair; była to liczna i silna organizacja syjonistyczna postępowej młodzieży żydowskiej.
- Otwarto prywatną żeńską siedmioklasową szkołę powszechną Bejt-Jakow, w której trzecią część zajmowały nauki judaistyczne; szczególny rozwój tej szkoły nastąpił pod kierownictwem Emanuela Neumana. Szkoła zatrudniała dziesięciu nauczycieli.
- Między ludnością polską a żydowską powstał poważny konflikt religijny. Gmina Żydowska zamierzała poszerzyć cmentarz żydowski w kierunku miasta, co wywołało ostry sprzeciw ludności polskiej. Spór trwał długo i zakończył się przykrym dla obu stron incydentem. Na terenie przeznaczonym na rozszerzenie cmentarza ludność polska wystawiła dwa krzyże z napisem: „Przez ten krzyż święty - zgiń Żydzie przeklęty”. Po długich sporach i interwencji władz miejskich, a nawet sądowych - krzyże zostały usunięte, a teren cmentarza rozszerzono w 1927 roku.

1926

- Liczba szkół żydowskich w województwie lubelskim wzrosła do 44, było 107 nauczycieli i 2809 uczniów.

1927

- Szkołę powszechną przeniesiono z Rynku 20 na ulicę Niecałą; nauka odbywała się w salach Gimnazjum Humanistycznego w godzinach popołudniowych. Zatrudniono w niej znawców języka hebrajskiego: Nuchema Korna wraz z żoną, S. Szalita, dr. Gottesdiner, Gutę Goldrink, Arię Muryka i innych.
- Powstało żydowskie stowarzyszenie kulturalno-oświatowe - Jabne, które upowszechniało kulturę żydowską wśród dorosłych; stowarzyszenie współpracowało z Mizrach.
- Latem tego roku powstała szkoła Tarbut z językiem wykładowym hebrajskim. Jej organizatorami byli: Łajb Gelibter, dr Gajer, Szajnbrun i inni. We wrześniu rozpoczęto naukę w lokalu przy ulicy Szewskiej 3. Około stu uczniów (dziewcząt i chłopców) pobierało naukę w

czterech klasach. Jedynie języka polskiego, geografii i historii Polski nauczano w języku polskim. Do zarządu szkoły należeli tacy znani działacze syjonistyczni, jak: Dawid Dawidson, Bela Dobrzyńska, inż. Goldwag, Samuel Erlich. W drugim roku istnienia szkoły komitet wraz z personelem nauczającym przezwyciężał wiele trudności, a przede wszystkim brak wykształconych pedagogów. Przez cały czas istnienia (do 1939 roku) poziom szkoły był bardzo wysoki. Wielu jej absolwentów wyemigrowało do Palestyny, wnosząc istotny wkład do rozwoju kultury tego kraju.

1927-1928

- W Lublinie było 17 szkół żydowskich - prywatnych, w tym 9 chederów.

1928

- Powstał Żydowski Związek Studentów; zrzeszał młodzież żydowską o poglądach lewicowych. Sekcja Związku pod nazwą „Żaklit” mieściła się przy ul. Powiatowej 3.
- Ukazał się tygodnik „Lubliner Sztyme” („Głos Lubelski”). Wychodził do 1939 roku jako organ Bundu; redaktorami tygodnika byli: Sz. Arbes, A. Guzwein, L. Zeterman i inni działacze partyjni.

1928-1930

- Zbudowano dom spółdzielczy, tak zwany „Spółdom”, przy ulicy Probstwo 19; mieszkało tam 36 rodzin żydowskich (dozorca też był Żydem). Prezesem spółdzielni był Lejb Gelibter. Spółdom był jedynym domem żydowskim należącym do kooperatywy mieszkaniowej. Położenie tego budynku było dla jego mieszkańców wyjątkowe; dużo zieleni, obszerny plac zabaw dziecięcych, był tu nawet Dom Modlitwy dla mężczyzn i kobiet, budynek zachował się do dnia dzisiejszego.

1928

- W szpitalu żydowskim odbyła się akademie poświęcona trzydziestoleciu działalności dr. Jakuba Cynberga - wieloletniego dyrektora szpitala.
- W polskim teatrze miejskim wystawiono sztukę *Golem* Lejwika, przetłumaczoną na język polski. Gazeta endecka „Głos Lubelski” protestowała przeciwko przedstawieniu, a „Ziemia Lubelska” chwaliła je, gdyż w redakcji uważano, że sztuka daje możliwość poznania i zrozumienia psychiki Żydów.
- Bela Mandelsberg rozpoczęła w „Lubliner Tugblat” publikację cyklu referatów *Dzieje Żydów Lubelskich*, które dotyczyły cechów rzemieślniczych w zakładach lubelskich. Autorka ukończyła studia wyższe na Wydziale Historii UW pod kierunkiem prof. Bałabana. Przez szereg lat była profesorem historii w Gimnazjum Humanistycznym w Lublinie. Opublikowała wiele prac, m.in.

w „Literackiej Gazecie Młodych Historyków” i innych wydawnictwach. Jej prace znane były nie tylko w Lublinie. Była aktywnym członkiem partii Poalej Syjon-Lewica, gdzie wygłaszała wiele ciekawych i pouczających referatów z zakresu historii i filozofii. Podzieliła tragiczny los Żydów Lublina w czasie okupacji hitlerowskiej w Polsce.

- „Ziemia Lubelska” i „Głos Lubelski” występują przeciw nielicznym konduktorom żydowskim, którzy pracują w komunikacji miejskiej Lublina.

1929

- Według danych statystycznych z dnia 1 stycznia, Lublin liczył 116314 mieszkańców, w tym 61,5 proc. Polaków i 38,5 proc. Żydów (po polsku mówiło około 65 proc., a po żydowsku 35 proc. mieszkańców miasta).
- 22 stycznia odbyło się w Teatrze Polskim przedstawienie sztuki Antoniego Słonimskiego *Czarny Murzyn*, w czasie którego doszło do ekscesów antysemickich; niektórzy uczestnicy krzykali: „Precz z żydowskim przedstawieniem”, „Precz z Żydem Słonimskim - autorem przedstawienia”, „Żydzi do Palestyny”. W czasie tego zajścia policja zatrzymała kilka osób.

1930

- 24 czerwca odbyło się uroczyste otwarcie Jesziwat Chachmej Lublin (Uczelnia Mędrców Lublina); rektorem i jednocześnie rabinem Lublina został znany uczyony, talmudysta Majer Szapira, który był przez wiele lat posłem na Sejm z ramienia partii Agudat. Obecnie w budynku tym mieści się *Collegium Maius* Akademii Medycznej (zob. Aneks XI).

1931

- Przy Partii Syjonistycznej działały dwie organizacje zrzeszające młodzież: „Herclija” pod przewodnictwem Maksa Herca i Josefa Srebrnika, do której należała przeważnie młodzież ucząca się, i druga pod nazwą „Hoszomer Haleumi”, skupiająca młodzież syjonistyczną pracującą, przewodniczyli tej organizacji Dawid Tajke i Fiszel Wajnfeld.
- Mgr Hanna Wajs ogłosiła w „Lubliner Tugblat” dwie prace: *Lublin w XVII wieku* i *Walka między żydowskimi i chrześcijańskimi kupcami manufaktury*. Obydwie prace dotyczą lat 1648-1795.

1932

- Powstał Związek Inwalidów Żydowskich, na którego czele stał Chaim Grynchwajg.
- Został utworzony Oddział Towarzystwa Kulturalno-Oświatowego „Freiheit” („Wolność”); w skład zarządu weszli członkowie Poalej Syjon.

- Ukazała się ustawa o szkolnictwie prywatnym, która przyczyniła się do znacznego ograniczenia liczby szkół żydowskich w Polsce, a tym samym i w Lublinie.

1933

- Założono Związek Byłych Uczestników Wojny i Walk o Niepodległość, który współpracował z Federacją Polskich Związków Obrońców Ojczyzny i miał ich poparcie. Aktywną działalnością wykazywali się w tej pracy adwokat Zygmunt Lidzki i Abram Udelsman.
- Odbył się zjazd kulturalno-oświatowy nauczycieli zarządów szkół Bejt-Jakow z całego województwa, z około 29 miast. Omawiano poziom tych szkół i możliwości jego podniesienia oraz metody walki z antysemityzmem i asymilacją. Na uroczystej akademii, w której wzięło udział około 350 osób, Juda Lejb Orleon wygłosił referat „Odrodzenie religijne kobiety żydowskiej”.
- W szkole podstawowej im. I. L. Pereca przy ulicy Lubartowskiej odbyło się uroczyste wręczenie świadectw z udziałem około dwustu gości; przemówienia wygłosili: Bela Szapiro i Lejb Lerer.
- Urodzony w 1887 roku w Suczawie na Bukowinie rabin Majer Szapira zmarł 27 października po krótkiej chorobie; pochowany został w Lublinie na nowym cmentarzu.
- Otwarto prywatne gimnazjum żydowskie Kultura, należące do Chaima Glasberga, byłego nauczyciela gimnazjum Szperowej.

1934

- Zorganizowano towarzystwo Kultur-Liga, którego twórcami byli członkowie Bundu: dr Szlomo Herszenhorn i Symcha Engelsberg. Towarzystwo prowadziło działalność społeczną i kulturalno-oświatową. Założono klub prasy zagranicznej, organizowano często odczyty, które wygłaszali znani prelegenci Lublina. Przy klubie istniała biblioteka, w której zgromadzono około 3000 książek. Powstał również chór, składający się z około 50 osób, pod kierownictwem dyrygenta Satanowskiego i prof. Dziewulskiego. Była orkiestra dęta pod kierownictwem muzyka Akermana. Członkami zarządu byli: A. Bach, M. Percec, B. Krempel, H. Dubiński i inni. Kultur-Liga działała do 1939 roku.

1936

- Otwarto szkołę specjalną dla dzieci żydowskich upośledzonych umysłowo; założycielem był Karol Steinmetz - Jubel”; dla dzieci spoza Lublina uruchomiono internat; kierownikiem tej szkoły była Dewora Darwanitzer, filozof; dzieci uczone również zawodu (warsztat szczotkarski i inne).
- Gmina żydowska uchwaliła rezolucję protestującą przeciwko wprowadzeniu w polskich uniwersytetach gett ławkowych dla Żydów.

- W Lublinie było 1897 żydowskich zakładów handlowych, polskich - 1186; zakładów rzemieślniczych żydowskich - 1523, polskich - 1065.
- Powstało Stowarzyszenie Prawników Żydów - prezesem był Lipa Wajnfeld.
- Uruchomiono Stowarzyszenie Kobiet w Lublinie pod nazwą Ezra.

1936

- Rozpoczęto budowę Domu Ludowego im. I. L. Pereca przy ulicy Czwartek 4; fundatorem był Bund, w roku 1939 miała się tu przenieść żydowska szkoła podstawowa o tym samym imieniu; Żydzi wracający po wojnie z byłego ZSRR zamieszkali w tym domu okresowo, około 40 rodzin; w 1987 roku wmurowano w jedną ze ścian budynku tablicę pamiątkową w języku żydowskim i polskim.

1937

- Odbył się proces Dawida Ruera - sekretarza komitetu miejskiego Lublina i więźnia obozu koncentracyjnego w Berezie Kartuskiej. Jako trockista, Ruer wystąpił na procesie przeciwko J. Stalinowi oświadczając, że był on największym zbrodniarzem politycznym obecnej doby, dyktatorem i zdrajcą narodu rosyjskiego, który ponosi odpowiedzialność za wymordowanie milionów ludzi.

1938

- W ostatnich wyborach do Rady Miejskiej w Lublinie partia Bund uzyskała 8 mandatów na 10 wybranych Żydów.
- W Zamku Lubelskim (więzienie) przebywało około 700 więźniów politycznych, byli to przeważnie komuniści, bundowcy, a nawet członkowie Poalej Syjon-Lewicy; grupa żydowska była wśród więźniów najliczniejsza.

1939

- W Lublinie zamieszkiwało ponad 120 000 obywateli, w tym ponad 42 000 Żydów.
- 21 maja odbyły się wybory do Rady Miejskiej Lublina; wyniki przedstawiały się następująco: PPS uzyskała 11 mandatów, Bund 8, sanacja 19, endecja 8, ortodoksi żydowscy i syjoniści po 1 mandacie. Rada nie zdążyła się już zebrać i ukonstytuować, gdyż przeszkodziła temu II wojna światowa.
- 18 września o świcie Niemcy wkroczyli do Lublina. Tego samego dnia wzięli kilkuset zakładników polskich i żydowskich, których po trzech dniach zwolnili; 9 listopada SS usunęła wszystkich Żydów z Krakowskiego Przedmieścia i przyległych ulic (500 rodzin); na opuszczenie mieszkań dano im 10 minut. Następnie przeprowadzono spis Żydów; na liście było 35 000 osób; w końcu listopada przeprowadzono rejestrację wszystkich mężczyzn powyżej 12 roku życia.

Wydano zarządzenie o zamianie żółtej łąty na białą opaskę z gwiazdą, która miała być umieszczona na prawym rękawie ubrania. Rozpoczęły się łapanki. Niemcy wprowadzali się do żydowskich mieszkań, niszczyli i rabowali ich mienie, trzeba było się im kłaniać i ustępować miejsca. Przy ulicy Lipowej 7 utworzono obóz dla jeńców żydowskich. Ta zima była bardzo ciężka.

1940

- Niemcy mianowali w Lublinie Radę Żydowską -Judenrat - z prezesem Henrykiem Bekkerem i dwoma wiceprezesami Salomonem Kestenbergem i adwokatem Markiem Altenem. Było 10 członków Rady: Kerszman, Kuperminc, Winter, Tajkef, Kelner, Kacnelbogen, Lerner, Hochgemajn, Brodt, Hufnagel.
- Wszystkie synagogi, bóżnice i większe domy modlitwy zamknięto, a w ich pomieszczeniach zorganizowano domy noclegowe dla przybyłych uchodźców.

1941

- Utworzono w Lublinie getto obejmujące dzielnicę żydowską z następującymi ulicami: Lubartowska (po stronie nieparzystej), Kowalska, Szeroka, Cyrulicza, Zamkowa, Nadstawna, Krawiecka, Podzamcze, Czwartek i Jateczna.

1941-1943

- Niemcy uruchomili na przedmieściu Lublina obóz koncentracyjny „Majdanek”, gdzie do lipca 1944 roku zamordowali ponad 350 000 osób, w tym około 130 000 Żydów.

1942

- W marcu tego roku rozpoczęto likwidację getta w Lublinie. Każdego dnia wywożono około 1500 Żydów. W krótkim okresie Niemcy wywieźli około 30 000 Żydów do obozu śmierci w Bełżcu. Pozostałą, małą garstkę Żydów - 4000 przewieziono w kwietniu do obozu w Majdanie Tatarskim, gdzie na jesieni (9 listopada) wszystkich zamordowano.

1942-1943

- Niemcy przystąpili do wyburzania budynków dzielnicy, gdzie było getto.

1943

- Majdanek, Poniatowa i Trawniki to największe obozy zagłady Żydów na ziemi lubelskiej. Początkowo były to obozy morderczej pracy, kończącej się przeważnie śmiercią. W historii bestialskiego ludobójstwa popełnionego przez hitlerowców zapisały się najhaniebniej pierwsze

dni listopada 1943 roku. Wówczas to, w ciągu jednego dnia - 3 listopada, zamordowano na Majdanku 18 400, a w ciągu następnych kilku dni w Poniatowej -15 000 i Trawnikach – 10 000. W tym krótkim czasie zamordowano ponad 42 000 Żydów. Byli to Żydzi z Lublina, Białegostoku, Mińska, Smoleńska, przywiezieni z Holandii, Belgii, Austrii, Czechosłowacji, ZSRR oraz innych miast i krajów. Ta okrutna zbrodnia dokonana została przy dźwiękach muzyki i nazwano ją „dożynki”. Hitlerowcy pozostawili przy życiu 311 kobiet i 300 mężczyzn, którzy mieli uprzątnąć pozostawiony przez ofiary dobytek (ubrania, okulary itp.). Po wykonanej pracy porządkowej mężczyzn zgładzono natychmiast, a kobiety przewieziono do Oświęcimia, gdzie zostały spalone w komorach gazowych.

1944

- 22 lipca 1944 roku został wyzwolony Lublin. Pierwszym oswobodzonym obozem był Majdanek. Żydzi lubelscy, którzy zostali przy życiu, wracali ze wszystkich stron Polski, a także z zagranicy do swojego miasta rodzinnego; w pierwszych latach po wojnie było kilkaset osób; do szkoły żydowskiej uczęszczało około 40 dzieci.
- W drugiej połowie tego roku powstała Żydowska Komisja Historyczna w Lublinie, której pierwsze posiedzenie odbyło się 28 grudnia 1944 roku; zadaniem Komisji było zbadanie historii Żydów w Polsce w okresie okupacji hitlerowskiej. Przystąpiono do zbierania dokumentów z lat 1939-1945.

1946

- 4 lipca 1946 roku miał miejsce okrutny i haniebny pogrom w Kielcach, zorganizowany, niestety - przez polskich antysemitów i faszystów. Bezkarne tłum zamordował wówczas 42 niewinnych Żydów, nie oszczędzając dzieci, kobiet i starców. Wydarzenie to nie pozostało bez wpływu na stan psychiczny Żydów mieszkających w różnych miastach Polski, w tym również i w Lublinie, gdzie po zakończeniu tragicznej okupacji żyło kilkuset ocalałych Żydów (530 osób). Strach, jaki opanował ich po pogromie kieleckim, oraz niepewność dalszych losów sprawiły, że ostatecznie opuścili Lublin, udając się do Palestyny i innych krajów.

1947

- Żydowski Komitet Ziomkostwa Lubelskiego zorganizował w Lublinie w dniach 7 i 8 września Zlot Żydów - byłych mieszkańców Lublina; w programie przewidziano odsłonięcie pomnika na nowym cmentarzu oraz uroczystą akademię poświęconą męczennikom żydowskim Lublina, zamordowanym w czasie okupacji hitlerowskiej. W myśl postanowienia zlotu część cmentarza przeznaczono na miejsce grzebalne, które ogrodzono prowizorycznym płotem z siatki. Na początku lat osiemdziesiątych władze miasta ufundowały drugi pomnik z piaskowca, a wydzielony plac cmentarny ogrodzony został płotem z betonu i metalowych prętów.

1963

- Między ulicą Świętoduską a Nową - na byłym placu targowym, obecnie nazwanym Placem Ofiar Getta - postawiono jeden z najładniejszych pomników żydowskich, poświęcony pomordowanym Żydom Lublina. Wykonany on jest z brązu, a na ścianie centralnej widnieje napis: „W każdej garstce popiołu szukam swoich bliskich” w języku polskim i żydowskim.

1968-1969

- Jest to okres największej i najbardziej tragicznej emigracji Żydów z Polski Ludowej. Zmuszeni zostali do opuszczenia kraju po antysemickim wystąpieniu Władysława Gomułki, I sekretarza KC PZPR, który nazwał Żydów „piątą kolumną”, narażając ich na najbardziej upokarzające sytuacje i przykrości. Opuściło wówczas Polskę wiele tysięcy obywateli pochodzenia żydowskiego. Z samego Lublina wyemigrowało ponad 200 Żydów. Pozostała w Lublinie bardzo mała grupa Żydów (około 25 osób), w tym nie było nawet 10 mężczyzn, co nie pozwalało na spełnianie wymogów religijnych tzw. minjan, obowiązującego przy modłach w bóżnicy i na pogrzebach.

1984

- Telewizja polska nakręciła film pt. *W każdej garstce popiołu...*, w którym Symcha Wajs przedstawił kilka fragmentów z życia i działalności Żydów lubelskich w okresie międzywojennym. Oglądany był z dużym zainteresowaniem tak w Polsce, jak i za granicą; film trwa 43 minuty.

1985

- Z okazji 55 rocznicy otwarcia uczelni rabinackiej Jesziwat Chachmej Lublin na ścianie budynku *Collegium Maius* przy ulicy Lubartowskiej, gdzie do 1939 roku mieściła się uczelnia, wmurowano tablicę pamiątkową w trzech językach: hebrajskim, żydowskim i polskim (zob. Aneks XI).

1986

- Z okazji setnej rocznicy powstania szpitala żydowskiego (1886) w ścianę budynku przy ulicy Lubartowskiej wmurowano tablicę pamiątkową. W tym szpitalu (100 łóżek) przez wiele lat pracowali najlepsi lekarze żydowscy Lublina. Pierwszym dyrektorem był G. Dobrucki, następnym B. Tetz, przez następne lata J. Cynberg i od 1936 roku H. Mandelbaum. Obecnie w budynku tym mieści się Szpital Ginekologiczny.
- Ukazał się przewodnik - w kilku językach - pt. *Stary cmentarz żydowski w Lublinie przy ulicy Siennej i Kalinowszczyzna* (zob. Aneks II)

1987

- 45 rocznica likwidacji getta lubelskiego; w uroczystościach wzięło udział kilka delegacji z zagranicy: Izraela, Anglii, Francji, Kanady i Belgii; odsłonięto kilka tablic pamiątkowych i pomników dla uczczenia około 40000 Żydów lubelskich zgładzonych przez morderców hitlerowskich. Otwarto -po generalnym remoncie - bóżnicę Chewra Nosim (Bractwo pogrzebowe) oraz Izbę Pamięci przy ul. Lubartowskiej 10.

1989

- Decyzją Urzędu Wojewódzkiego powstało (18 stycznia) Towarzystwo Opieki nad Pamiątkami Kultury Żydowskiej w Lublinie. Statut Towarzystwa wpisany został w Sądzie Wojewódzkim pod numerem Rej. St 39/89.
- Towarzystwo Opieki nad Pamiątkami Kultury Żydowskiej zorganizowało w Domu Kultury wystawę fotograficzną dotyczącą Żydów lubelskich w okresie międzywojennym; wystawa (około 80 fotogramów) trwała przez osiem dni, odwiedziło ją ponad 400 osób.
- Ukazała się książka pt. *Mój Lublin* o życiu i działalności Żydów, której autorką jest Róża Fiszman-Sznajdman.
- Towarzystwo wydało *Przewodnik Izby Pamięci i Bóżnicy* zawierający 32 strony.

1990

- Odbyła się uroczystość sześćdziesięciolecia otwarcia Jesziwat Chachmej Lublin; spośród zagranicznych delegacji najliczniejsza (7 osób) przybyła z Izraela z bratankiem rabina Szapiry - Dow Szapirą z Jerozolimy, byłym studentem tej uczelni w latach trzydziestych.
- Rektor Akademii Medycznej profesor dr med. Z. Kleinrok wydzielił w *Collegium Maius* pokój przeznaczony dla turystów żydowskich. Pokój w dawnej Jesziwat Chachmej Lublin jest estetycznie wyposażony, umieszczono w nim Aron-Hakodesz (szafa dla Tory) i Torę. Żydzi odwiedzający Lublin w pokoju tym modlą się i wypoczywają.
- Na nowym cmentarzu żydowskim odbył się pogrzeb 190 ludzkich szczątków odkrytych na Majdanie Tatarskim. W pogrzebie wzięło udział około 40 osób, w tym Prezydent Lublina i Przewodniczący Rady Miejskiej (zob. Aneks VIII).

1991

- J. Doktor przełożył z języka niemieckiego na polski książkę pt. *Miasto żydowskie w Lublinie*, wydaną przez Majera Bałabana w 1919 roku - *Die Judenstadt von Lublin*.
- Uporządkowano nowy cmentarz żydowski, wybudowano na nim synagogę, a teren cmentarza ogrodzono. Ofiarodawcą była Fundacja rodziny Frenklów z Belgii.
- Ukazała się książka Krystyny Modrzewskiej pt. *Trzy razy Lublin*.

- Stary cmentarz żydowski ogrodzono siatką od strony ulicy Siennej. Fundusze na ten cel uzyskano od władz miejskich Lublina.
- Na starym cmentarzu żydowskim odbyła się uroczysta ceremonia upamiętniająca 450 rocznicę pochowania Jakowa Kopelmana ha Lewi (1541). Jego nagrobek (macewa) znajduje się do dziś na cmentarzu i jest w dość dobrym stanie, a napis na nim czytelny. Na uroczystości tej zebrało się ponad 200 osób.

1992

- 9 listopada odbyła się uroczystość żałobna dla upamiętnienia 50 rocznicy likwidacji getta lubelskiego na Majdanie Tatarskim.
- Na nowym cmentarzu żydowskim odsłonięto nagrobek-pomnik dla 190 osób, których szczątki znaleziono na Majdanie Tatarskim (pogrzebano je w 1990 roku). Pomnik wystawiono w stylu byłego ogrodzenia tego cmentarza. Na tablicach nagrobkowych wykonanych z granitu znajdują się napisy w języku hebrajskim i polskim.
- Na nowym cmentarzu żydowskim odsłonięto lapidarium gromadzące odłamy starych nagrobków i kamieni cmentarnych. Ma kształt prostokąta, pokryte jest białym żwirem, pośrodku znajduje się gwiazda Dawida usypana z czarnego żwiru. Po obu stronach lapidarium umieszczono dwie daty wykonane z czarnego żwiru: po jednej stronie 1942 i po drugiej 1992.

1993

- W dniu 3 listopada odbyło się na Majdanku spotkanie poświęcone 50 rocznicy zamordowania 18400 Żydów w ciągu jednego dnia. Spotkanie było zorganizowane przez Muzeum Majdanka i Towarzystwo Opieki nad Pamiątkami Kultury Żydowskiej w Lublinie. Brało w nim udział około 2000 uczestników, w tym kilkunastu Żydów.
- W kościele na Piaskach wmurowano tablicę pamiątkową w języku hebrajskim i polskim; do 1942 roku mieściła się tam żydowska synagoga de Zamd przy ulicy Bychawskiej 9.

1994

- Zabezpieczono strop w Bóźnicy i Izbie Pamięci; fundusze uzyskano od Fundacji rodziny Nissenbaumów.
- Od 14 do 16 grudnia odbyła się sesja pt. „Żydzi lubelscy” zorganizowana przez Towarzystwo Opieki nad Pamiątkami Kultury Żydowskiej w Lublinie, Muzeum Lubelskie na Zamku i Teatr NN, poświęcona kulturze żydowskiej. W programie znalazły się wystawy: fotograficzna „Żydzi” (około 200 fotogramów), graficzna zrekonstruowanych macew, starych pocztówek Lublina oraz „Świece na wietrze” - ze zbiorów Muzeum Lubelskiego na Zamku. Wygłoszono sześć referatów na temat Żydów w Lublinie. Odbył się również wieczór z pieśnią chasydzką w wykonaniu kantora synagogi łódzkiej.

1995

- Nieznani sprawcy dokonali (27 maja) włamania do Bóżnicy i Izby Pamięci; skradli wszystkie eksponaty (przedmioty kultowe), które znajdowały się wewnątrz, oraz przedmioty użytkowe. Małe są szanse na to, że odzyska się chociażby część skradzionych eksponatów, na razie gabloty i półki w Izbie Pamięci są puste. Bóżnica i Izba Pamięci straciły judaika i eksponaty, które gromadzone były przez ostatnie kilkadziesiąt lat.
- Ukazała się książka *Żydzi w Lublinie* (272 stron), pod redakcją prof. Tadeusza Radzika.

ANEKSY

BRAMY KRAKOWSKA I GRODZKA W LUBLINIE

Brama Krakowska, podobnie jak Grodzka, jest ściśle związana z historią Lublina. Obie stanowiły część muru okalającego Lublin w czasach króla Kazimierza Wielkiego. Miały więc charakter obronny.

Brama Krakowska ma bogatą historię. Kilka razy przebudowywana i restaurowana, gruntownie przez króla Stanisława Augusta w 1787 roku, do dziś nosi na swojej kopule tę datę oraz napis SAR - *Stanislavus Augustus Rex*. Miała zegar z dzwonem, trzy razy dziennie rozlegały się dźwięki pieśni wygrywanych na trąbce przez strażnika bramy (godz. 8.00, 12.00, 14.00). Dzwon ufundowany był przez króla Stefana Batorego. Brama wykonana była początkowo z czerwonej cegły, ale w 1815 roku została otynkowana. I chociaż ślady jej dawnej świetności zostały zatarte, stanowi do dziś chlubną ozdobę miasta. Obecnie brama nie jest otynkowana.

Brama Grodzka, nazywana też Żydowską, powstała w tym samym czasie co Brama Krakowska. Stanowiła wjazd do zamku przez most zwodzony. Na ścianie zachodniej wmurowano tablicę z datą 1785 oraz nazwiskiem ostatniego króla polskiego - Stanisława Augusta.

Zniszczona przez wojny i pożary była wielokrotnie odbudowywana przez władze miasta; most został jednak ostatecznie rozebrany, a na jego miejsce sporządzono nasyp z gruzów, na którym powstały nowe sklepy i mieszkania. W 1873 roku sprzedana została Chaimowi Kleinmanowi za 2500 rb, pod warunkiem, że w razie potrzeby zostanie rozebrana. Pozostała jednak do dnia dzisiejszego i chociaż straciła swój dawny wygląd, stanowi interesujący element minionego okresu. Od 1990 roku w budynku Bramy mieści się Teatr NN.

STARY CMENTARZ ŻYDOWSKI W LUBLINIE

Powstał w 1541 roku. Zachował się i przetrwał na nim do dnia dzisiejszego nagrobek wielkiego talmudysty Jakowa ha Lewi Kopelmana, który był pierwszym Żydem pochowanym na tym cmentarzu. Zachodzi jednak pewne prawdopodobieństwo, że - jak podaje gazeta żydowska „Izraelita” z 1890 roku w artykule *Stary Cmentarz Żydowski w Lublinie* - są na tym cmentarzu nagrobki o wiele starsze. Na jednym z nich - wrosłym już w ziemię - odczytać można datę 5250 wpisaną po hebrajsku, co oznacza 1489 rok.

Tuż obok macewy Kopelmana zachowały się dwa nagrobki; jednym z nich jest nagrobek kantora Abrahama, syna Uszaja (zm. 1543 r), drugim - talmudysty Jehudy Lejba, syna Majera Aszkanazego (zm. 1596 r.). Kilka metrów dalej znajduje się nagrobek Jakuba Icchaka Hurwica Chozego (zm. 1815 r.) - widnieją na nim ślady bogatej ornamentacji i polichromii. Hurwic był współtwórcą chasydyzmu polskiego. Nieco dalej znajduje się ma-cewa wybitnego talmudysty Szlomy Szachny (zm. 1558 r.) syna Josefa oraz kilka innych oryginalnych nagrobków. Zachowała się również zniszczona częściowo macewa słynnego lubelskiego rabina i rektora jesziwy Szlomo Lurii, zwanego Maharszal. Tytuł rektora uczelni otrzymał Lurie od króla polskiego Zygmunta Augusta.

Maharszal był autorem wielu dzieł, takich między innym jak: *Jam szel Szlomo* (Morze Salomona) wydane w 7 tomach oraz oryginalne poematy liturgiczne. Szlomo Lurie zmarł w 1573 roku. Jego nagrobek odnowiony został w 1876 roku.

Przez całe wieki grzebano na tym cmentarzu wiele pokoleń Żydów Lublina. Byli wśród nich sławni talmudyści, rabini, lekarze i działacze społeczni.

W pierwszej połowie XIX wieku, gdy zabrakło miejsca do dalszego grzebania zmarłych, otwarto w 1829 roku nowy cmentarz żydowski przy ulicy Unickiej.

Stary cmentarz żydowski stanowi dla Żydów Lublina cenny zabytek otaczany wielką czcią i szacunkiem. Zwiedzany jest często przez starych i młodych Żydów przybywających do Polski i Lublina z wielu stron świata. Zapalają tu świeczki, składają przy grobach — zwłaszcza przy macewach Maharszala, Chozego i Szachny — kartki (kwytlach) z prośbami.

Niestety, nieubłagane działania atmosferyczne, niedostateczna konserwacja, a wreszcie skandaliczne, powtarzające się od wielu lat dewastacje spowodowały, iż większość cennych nagrobków uległa zniszczeniu.

Dewastacje nagrobków rozpoczęły już w 1848 roku wojska rosyjskie; około 80 proc. nagrobków zniszczyli ludobójcy hitlerowscy. Na początku XX wieku historycy lubelscy Nissenbaum i Szper podjęli usilne starania zmierzające do renowacji zniszczonych nagrobków. Nie znalazły one jednak zrozumienia i nie uzyskały pomocy ze strony Gminy Żydowskiej. Podobnie przedstawiała się sytuacja cmentarza prawie przez czterdzieści lat po II wojnie światowej. Dopiero w latach osiemdziesiątych władze miasta i nieliczna grupa ludzi dobrej woli przystąpiła do wstępnego porządkowania cmentarza. Pomoc finansową świadczyli Żydzi z Polski, Izraela i innych państw świata. Odkopano kilka nagrobków, zebrano wiele odłamów ze zniszczonych tablic, wyrównano doły. Sporządzono możliwie dokładną inwentaryzację nagrobków (fotografie), kilka cennych nagrobków odrestaurowano, ułożono kamienne ścieżki, wmurowano metalowe drzwi w murze przy ulicy Kalinowszczyzna oraz schodki prowadzące na górną część cmentarza.

Ponadto opracowano i wydano w 350 egzemplarzach obszerny przewodnik po cmentarzu - w czterech językach: polskim, angielskim, żydowskim i hebrajskim. Ale i tym razem chuligani i

wandale nie oparli się złym pokusom. W latach 1988-1991 zbezczeszili i zniszczyli ponad 40 z 80 uratowanych i ustawionych z takim trudem nagrobków.

Jeśli dewastacje będą się powtarzać i nie zdoła się im zapobiec, upadek cmentarza stanie się kwestią niedalekiej już przyszłości. Byłaby to niepowetowana strata dla historii i kultury żydowskiej. Zniknie pamięć o pochowanych tu przodkach żydowskich.

Stary cmentarz żydowski w Lublinie jest własnością Gminy Żydowskiej; wpisany został do rejestru zabytków województwa lubelskiego. Porządkowaniem cmentarza zajmuje się - powstałe w 1989 roku - Towarzystwo Opieki nad Pamiątkami Kultury Żydowskiej w Lublinie.

SYNAGOGI, BÓŻNICE I DOMY MODLITWY W LUBLINIE

Pierwsza synagoga powstała w 1567 roku, a pod koniec lat trzydziestych XX wieku było około 100 domów modlitwy - najwięcej w dzielnicy Podzamcze. Największa i najbardziej znana była synagoga Maharszala i Maharama. Mieściły się w jednym budynku przy ul. Jatecznej - Maharszala na parterze, a druga na I piętrze. Obydwie synagogi mogły pomieścić około 3000 modlących się Żydów (mężczyzn i kobiet).

Budynek był kilkakrotnie przebudowywany z powodu pożarów. W końcu XVI wieku mieściła się tam również jesziwa.

Ostatnim zarządzającym synagogą (gabi) był Dawid Keller, który pełnił tam również zaszczytną rolę odczytywania wersetów Tory, tzw. bał-kore. Jego wspaniałe głos i dykcja uroczyste rozbrzmiewały w tej dużej sali, o doskonałej akustyce, pozostawiając w pamięci wielu Żydów Lublina wspomnienia pełne uroku i wzruszeń. Te pięknie dekorowane synagogi zostały - niestety - doszczętnie zniszczone przez hitlerowców. W miejscu tym - gdzie ongiś znajdowały się i przez wiele lat spełniały swoją rolę - zachował się obecnie jedynie niewielki pomnik z tablicą wykonaną z granitu, na której znajduje się, upamiętniający to miejsce, napis w języku hebrajskim, żydowskim i polskim.

Następna synagoga mieściła się przy ulicy Podzamcze 12. Była jedną ze starych synagog, zwaną Lajferszul - związana z Saulem Wahlem, legendarnym „jednodniowym królem polskim”. Ostatnio modlili się tam przeważnie kuśnierze. Nie ma już ulicy Podzamcze i nie ma Lajferszul.

Przy ulicy Szerokiej 2 była synagoga wzniesiona w 1641 roku na mocy przywileju króla polskiego Władysława IV. Modlili się tam przeważnie kotlarze i stąd pochodzi nazwa Kotlarszul. Nie ma śladu po ulicy Szerokiej i nie ma pięknej synagogi.

Bóżnica lubelskiego rebego Jakuba Icchaka, zwanego Choze (Widzący), mieściła się przy ulicy Szerokiej 28. Chasydzi nazywali ją Bejthamidrasz Rebege. Zbudowana była w podwórzu jako wolno stojący drewniany budynek w drugiej połowie XVIII wieku. Bóżnica mogła pomieścić

kilkuset modlących się chasydów. Obszerna biblioteka zawierała wiele ksiąg. Zimą znajdowali tam schronienie starzy i bezdomni Żydzi, traktujący salę modłów jako przytułek. Bóżnica rebego Choze przetrwała do 1942 roku.

Bóżnica Kahału była jedną z najstarszych w Lublinie, mieściła się naprzeciwko synagogi Maharszala.

Bóżnica Eigera Abrahama znajdowała się przy ulicy Szerokiej 40. Bóżnica Kohena - przy ulicy Targowej.

Oprócz wyżej wymienionych były również bóżnice: krawców, rzeźników, tragarzy i inne. Były też małe domy modlitwy osób prywatnych. Należy również wspomnieć o „bóżniczkach chasydzkich”: chasydów z Góry Kalwarii przy ulicy Zamkowej, z Radzyna przy ul. Lubartowskiej 18, z Kocka przy ulicy Nadstawnej 30, z Kozienic przy ulicy Lubartowskiej 22 i inne.

Ze stu prawie synagog i bóżnic Lublina zachowała się tylko jedna - przy ulicy Lubartowskiej 10 (dawniej 4). Zbudowana w końcu XIX wieku była domem modlitwy i nauk talmudycznych. Należała do bractwa pogrzebowego Chewra Nosim. Mieściła się w centrum handlowym dzielnicy żydowskiej i gromadziła wielu Żydów, którzy odprawiali tam swoje modły odbywające się przez prawie cały dzień, a wieczorami miały tu miejsce wykłady talmudyczne, tzw. Sziur be Cibur. Prowadzone były przez dwóch talmudystów: Mosze Ajzenberga i Dawida Muszkatblita, którego syn, wnuk i prawnuk w 1987 roku odwiedzili Lublin. W tej bóżnicy prawnuk Dawida miał swoją Bar-micwę.

Bóżnica ta przetrwała okres okupacji i do 1984 roku odbywały się tu sobotnio-święteczne modły. Ostatnio z powodu licznych uszkodzeń bóżnicy i małej - niestety - liczby Żydów w Lublinie modły zostały zawieszane. W 1987 roku, w 45 rocznicę likwidacji getta lubelskiego, wyremontowano bóżnicę i oddano ją do użytku. Mieści się tam obecnie część sakralna (bóżnicza), przeznaczona na modły i Izba Pamięci, którą udostępniono zwiedzającym. W tymże roku wydano ilustrowany przewodnik zawierający 60 stron o Bejthamidraszu i Izbie Pamięci, w czterech językach: polskim, angielskim, żydowskim i hebrajskim.

JAKUB ICCHAK HURWIC - CHOZE (WIDZĄCY)

Jakub Icchak Hurwic (urodzony w 1745 r. w Józefowie nad Wisłą), cadyk chasydzki zwany Choze - Widzący lub Jasnowidzący. Przybył do Lublina z Wieniawy, która była wówczas oddzielnym miastem. Zamieszkał przy ulicy Szerokiej 28 na II piętrze. W podwórzu mieścił się drewniany Bejthamidrasz, który nazywany był bóżnicą Rebego. Była ona obszerna i mogła pomieścić kilkuset modlących się Żydów.

Choze umiał przepowiadać przyszłość, gdyż obdarzony był - podobno - „szóstym zmysłem” i według chasydów miał „wgląd” w dusze ludzkie.

Miał wielu zwolenników, którzy zabiegali o jego błogosławieństwa. Choze zmarł 9 aw (lipiec-sierpień) 1815 roku wskutek wypadnięcia z okna swego mieszkania.

* * *

Jakub Icchak Hurwic w Lublinie i Izrael w Kozienicach zorganizowali zręby ruchu chasydzkiego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim.

Grób Chozego na starym cmentarzu żydowskim w Lublinie jest odwiedzany do dnia dzisiejszego przez Żydów, którzy ciągle wierzą w cudowną moc Rebege i zapalając świece, składają przy macewie kartki (kwytłach) z prośbami o błogosławieństwo. Dzień śmierci Chozego zbiegł się z datą zburzenia pierwszej i drugiej Świątyni w Jerozolimie, co jeszcze bardziej utwierdziło Żydów w przekonaniu o świętości Chozego.

TEATRY ŻYDOWSKIE W LUBLINIE

W Lublinie nie było stałego teatru żydowskiego, ale prawie każdego tygodnia, a zwłaszcza w piątki i soboty wieczorem, odbywały się przedstawieni aktorów przyjeżdżających z Warszawy, Łodzi, Wilna i innych większych miast. Występowali na ogół w sali kina „Panteon” przy ulicy Jezuickiej. Właściciel kina, pan Makowski, chętnie wynajmował salę na występy aktorów żydowskich. Zaznaczyć trzeba, że występów tych było wiele i dlatego też korzystano również z sali kina „Corso” przy ulicy Radziwiłłowskiej.

Chociaż warunki do wystawiania przedstawień nie były najlepsze, odwiedzało Lublin wielu aktorów, znanych nie tylko w Polsce. Wystarczy wymienić takie nazwiska, jak: Rachela i Ida Kamińskie, Zygmunt Turków, Rudolf Zasławski, Symcha Natan, Dzigan i Szumacher, A. Morewski - jeden z najlepszych aktorów żydowskich, Moris Szwarc - aktor z USA, Aleksander Granach, były dyrektor teatru w Berlinie, który zmuszony był, niestety, opuścić Niemcy hitlerowskie. Niektóre sztuki wystawiane były z dużym powodzeniem w Teatrze Polskim, np. *Dybuk* czy *Mirele Efros*.

Na przełomie XIX i XX wieku powstały „teatry letnie”, w których występowały zespoły zawodowe i amatorskie, prezentujące swoje przedstawienia w języku żydowskim. Gazeta „Izraelita” donosi, że w teatrze letnim przy ulicy Niecałej już w 1883 roku występowała trupa Schwartza z Odessy. Drugi teatr letni to „Rusałka”, założona w 1896 roku przy ulicy Zamojskiej. Począwszy od 1906 roku działalność teatru amatorskiego bardzo się rozwinęła. Towarzystwo „Hazomir” miało swój własny zespół amatorski, który występował w teatrze na Starym Mieście przy ulicy Złotej 5 oraz w „Rusałce”.

W latach 1910-1917 zespół „Hazomir” występował również w teatrze „Panteon” z bogatym repertuarem. Wystawiono m.in. sztukę Norberga *Rodzina*, Szaloma Alejchema *Ludzie*, Pereca *Gore*, Ibsena *Norę*.

Spółeczność żydowska chętnie uczęszczała na przedstawienia, a frekwencja zawsze sięgała od 250 do 350 osób, niezależnie od rodzaju sztuki i biorących w niej udział aktorów. Zmieniała się jedynie publiczność. Bilety wstępu były stosunkowo tanie: od 50 gr do 2,50 zł. Stwierdzić jednak należy, że inteligencja żydowska niezbyt chętnie uczęszczała na przedstawienia teatrów żydowskich uważając, że ich poziom jest zbyt niski.

Wiadomości podane wyżej - nawet w dużym skrócie - świadczą o tym, że teatr w Lublinie nie tylko istniał, ale odgrywał wielką rolę w życiu kulturalno-oświatowym mieszkających tu Żydów.

ZWIĄZKI ZAWODOWE W LUBLINIE

Działalność związków zawodowych w Lublinie ma bogatą historię i zasługuje na specjalne opracowanie. Są one bowiem w dużym stopniu odzwierciedleniem życia znacznej części ludności pracującej tego miasta. Szczupłe ramy tej pracy zmuszają jednak do dużych streszczeń i omówienia tylko spraw najważniejszych.

Związki zawodowe popierane były przeważnie przez żydowską partię Bund i lewicową, syjonistyczną organizację robotniczą - Poalej Syjon. Przedstawiciele tych partii zasiadali często w Radzie Miejskiej i brali czynny udział w pracach Zarządu Gminy Żydowskiej. Na ogół wszystkie związki branżowe zrzeszone były w Radzie Związkowej. Ciężkie warunki ekonomiczne robotników, sprzedawców zatrudnionych w sklepach żydowskich, drobnych rzemieślników i innych pracowników najemnych były przesłanką do powstawania i rozwoju żydowskiego proletariatu, który rozpoczął walkę ze swoimi „chlebobawcami”. Walka ta stała się również załączkiem związków zawodowych.

Powstanie pierwszych związków branżowych datuje się na początek XX wieku. Lublin był wówczas opanowany przez władze carskie, ruch związkowy nielegalny, a działalność związkowa prowadzona potajemnie. Zebrania, posiedzenia czy spotkania przywódców związku odbywały się - dosłownie - na strychach, w piwnicach i innych miejscach trudno dostępnych dla policji rosyjskiej. Mimo to dochodziło do aresztowań, a nawet wysyłek na Sybir bardziej znanych i aktywnych działaczy. Radykalne zmiany nastąpiły w 1915 roku, kiedy to Lublin znalazł się pod okupacją władz austriackich. Zaczęły w tym czasie powstawać liczne grupy partyjne, organizacje kulturalne, związki zawodowe i inne.

Działalność związkowa kierowana przeważnie przez partie robotnicze, takie jak Bund czy Poalej Syjon-Lewica skierowana była nie tylko na pracę polityczną, ale i na społeczno-charytatywną.

Związki zawodowe organizowały kuchnie robotnicze, które odgrywały w owym czasie poważną i pożyteczną rolę. Kuchnie „pod Łazarzem” organizowane były przez Bund, a na Rynku przez Poalej Syjon. Związek zawodowy pracowników najemnych rozpoczął swoją działalność w lokalu przy ulicy Lubartowskiej 24, gdzie prowadzono nie tylko pracę związkową, ale i szeroką akcję uświadamiającą i kulturalną.

Pierwszy okres, obejmujący lata 1915-1920, był dla ruchu związkowego bardzo trudny. Powstawały ciągle nowe związki reprezentujące wielu robotników i pracowników lubelskich. Faktyczny jednak rozwój tego ruchu rozpoczyna się dopiero po odzyskaniu niepodległości i powstaniu Państwa Polskiego. Zarówno Bund, jak i Poalej Syjon rozpoczęły prawidłową organizację poszczególnych związków zawodowych. W pracy tej dochodziło często do sporów i różnicy zdań między poszczególnymi związkami. Idee polityczne tych dwóch partii obciążały działalność związkową. Pierwszy związek branżowy pracowników - „Jgły” powstał w 1915 roku. Zorganizowany był przez Bund, a prowadzony przez Sztruzmana, Sapojzera, Wajsa i innych. Powstały związki zawodowe piekarzy, stolarzy, rzeźników itp. Utworzona została Centrala Związków Zawodowych pod kierownictwem działaczy Bundu, takich jak: Lerer, Arbus, Hochman i inni. Natomiast Centrala Poalej Syjon objęła związki z branży szewców, garbarzy, tragarzy, pracowników cukierni itp., pod przewodnictwem Przepiórki, Feldbojna, Goldnera, Szwarca.

Związki zawodowe w Lublinie obejmowały, jak widać, prawie wszystkie grupy pracujące społeczności żydowskiej. Rozwijały swą działalność społeczną i kulturalno-charytatywną w zależności od potrzeb ludności i możliwości związku. A realizacja tych zadań możliwa była dzięki takim ludziom jak Bela Szapiro, Herszenhorn, Dubicki, Lerer i inni przywódcy związków którzy organizowali tę pracę i czuwali nad jej prawidłowym przebiegiem.

ŻYDOWSKIE PARTIE POLITYCZNE W LUBLINIE

Podobnie jak we wszystkich większych miastach Polski, tak i w Lublinie powstawały na początku XX wieku pierwsze partie, różnego rodzaju organizacje, towarzystwa itp.

Bund - jako pierwsza w Lublinie żydowska partia socjalistyczna - rozpoczął swoją działalność (nielegalnie) w latach 1903-1905, kiedy to po wycofaniu się władz rosyjskich do miasta wkroczyły władze austriackie. Po tzw. Konferencji Lubelskiej Bund rozpoczyna wzmoczoną pracę związkową (początkowo nielegalnie), odgrywając ważną rolę aż do 1939 roku i w pierwszych latach okupacji hitlerowskiej. Od pierwszej chwili swojego istnienia Bund opowiada się zdecydowanie za kulturą jidysz i wierny swojej idei, nastawia się negatywnie do syjonizmu i religii żydowskiej.

Bund miał wielki wpływ na życie polityczne pracowników i robotników najemnych Lublina. Obok Poalej Syjon-Lewicy kierował powszechnie ruchem związkowym. Miał swoich

przedstawiciele w Radzie Miejskiej (była to dość liczna grupa), brał czynny udział w Zarządzie Gminy Żydowskiej. Bundowcy kultywowali język jidysz. Wydawali od 1928 roku tygodnik „Lubliner Sztyme” („Głos Lubelski”). Bundowska organizacja młodzieżowa Cukunft (Przyszłość) odegrała znaczną rolę wśród młodych ludzi Lublina. W walce o swoje ideały polityczne współpracował przez pewien czas z Polską Partią Socjalistyczną (PPS), zwłaszcza w Radzie Miejskiej, w organizowaniu strajków, pochodów pierwszomajowych itp.

Prężne kierownictwo, z Belą Szapiro, dr. Herszenhornem, Lererem i innymi działaczami, zapewniało im udział w wielu organizacjach i towarzystwach politycznych, kulturalno-oświatowych i charytatywnych. Nieprzeciętną rolę odgrywał Bund w organizowaniu szkolnictwa podstawowego i pracy wychowawczej (kolonie letnie dla dzieci i inne akcje).

Wzniesiony przez Bund w 1939 roku Dom Ludowy im. J. L. Pereca miał się stać instytucją kulturalną Lublina. W 1987 roku wmurowano na tym domu tablicę pamiątkową w języku polskim i żydowskim.

* * *

Partią zrzeszającą Żydów religijnych o różnych orientacjach była Agudat-Israel, która odegrała niewspółmiernie dużą rolę wśród wierzących Żydów Lublina. Była po Bundzie drugą pod względem liczby członków partią w Lublinie. Miała znaczną większość w Gminie Żydowskiej. Utrzymywała rabinów, cmentarze żydowskie, nadzorowała ubój koszerne mięsa itp. Agudat opiekowała się domami modlitwy, chederami (szkoły żydowskie ortodoksyjne), łaźniami rytualnymi i całokształtem spraw religijnych. Udało im się również mianowanie na stanowisko rabina w Lublinie Majera Szapiry — rektora Jesziwat Chachmej Lublin.

W latach trzydziestych, w obawie przed propagowanym przez Hitlera antysemityzmem, Agudat rozwinęła szeroką działalność społeczno-polityczną.

Poważną rolę w życiu społeczno-politycznym i kulturalno-oświatowym Żydów Lublina odegrał ruch syjonistyczny, poczynając od organizacji skrajnie prawicowych - rewizjonistycznych o charakterze paramilitarnym, tzw. Bejtar z Żabotyńskim na czele, do lewicowych, jak np. żydowska partia pracy Poalej Syjon-Lewica.

Towarzystw i organizacji zbliżonych do haseł syjonistycznych było w Lublinie wiele. Ich głównym celem było stworzenie państwa żydowskiego na terytorium Palestyny, gdzie w starożytności istniało państwo Izrael. Dla przykładu wymienić można: Mizrachi, Haszomer Hacair, Haszomer Haleumi, Hanoar Hasyjon, Brit Trumpeldor oraz Chałuc, przygotowujący młodzież do uprawy roli. Oprócz pracy politycznej syjoniści walczyli też o interesy społeczności żydowskiej; stąd widzimy ich w gminach żydowskich, radach miejskich i organizacjach związkowych.

Działały również w Lublinie nielegalne partie komunistyczne KPP i KZMP, zrzeszające nieliczną grupę robotników i część młodzieży żydowskiej.

Wszystkie partie polityczne Lublina miały własne biblioteki zaopatrzone w książki tak w języku polskim, jak i w żydowskim. W lokalach tych odbywały się często wieczory literackie i artystyczne oraz dyskusje i referaty wygłaszane nie tylko przez miejscowych referentów.

* * *

Przedstawione wyżej wiadomości o partiach politycznych w Lublinie ujęte są bardzo skrótowo. Ramy aneksu uniemożliwiają szersze omówienie tego zagadnienia, nie umniejsza to jednak wielkiej roli, jaką partie społeczno-polityczne odegrały w życiu społeczności żydowskiej Lublina.

SZCZĄTKI LUDZKIE 190 ŻYDÓW NA MAJDANIE TATARSKIM

W kwietniu 1988 roku ujawniono na terenie Majdanu Tatarskiego w toku prac budowlanych szczątki ludzkie. W wyniku badań przeprowadzonych przez Zakład Medycyny Sądowej Akademii Medycznej w Lublinie ustalono, że były to szczątki ludzkie 190 osób, w tym także małych dzieci.

W śledztwie zebrano dowody wskazujące, iż w getcie na Majdanie Tatarskim zostały zamordowane następujące osoby, których nazwiska udało się ustalić: 1. Kawa Bronka, 2. Kawa Regina, 3. Brot Szyja, 4. Naj Ela, 5. żona Icka Perla, 6. córka Icka Perla, 7. Less, lekarka z Lublina, 8. Less - dziecko wyżej wymienionej, 9. Gordon, 10. Silberlicht, 11. Grajer Szolik - komendant policji żydowskiej, 12. Sturm.

Ustalono też nazwiska 11 Żydów, którzy przebywali w opisanym getcie, ale zamordowani zostali przez hitlerowców w lesie w Krępcu. Wszyscy byli członkami Rady Żydowskiej: dr Alten (przewodniczący), Kerszman, Kupferminc, Winer, Tajkef, Kelner, Kacenelbogen, Lerer, Hochgemajn, Szrodt, Hufnagel.

W 1990 roku pochowano szczątki 190 osób na nowym cmentarzu żydowskim, a następnie w 1992 roku postawiono nagrobek - pomnik dla zamordowanych przez hitlerowców, umieszczając odpowiedni napis w języku hebrajskim i polskim.

PRASA ŻYDOWSKA W LUBLINIE

Pierwsza codzienna gazeta w Lublinie „Lubliner Tugblat” ukazała się 15 stycznia 1918 roku. Założycielami gazety byli: I. Kacenelbogen i M. Gradel, pierwszym redaktorem był Sz. B. Nisenbojm, a następnie Sz. I. Stupnicki i B. Cukierman; drukarnia mieściła się przy ulicy Bernardyńskiej.

Pojedynczy, 4-stronicowy numer kosztował początkowo 10-15 groszy, a piątkowy, 8-stronicowy egzemplarz - 20 gr. Nakład dzienny gazety wynosił ponad 1200 egzemplarzy. Czytelników było o

wiele więcej, gdyż kupujący po przeczytaniu gazety pożyczali ją swoim bliskim lub znajomym, zwłaszcza wydanie piątkowe.

Finanse, którymi początkowo dysponowała redakcja, były bardzo skromne i chociaż zamieszczano sporo płatnych reklam, to dochody z nich nie były w stanie zaspokoić potrzeb finansowych pracowników drukarni, co w konsekwencji prowadziło do częstych strajków. Pomoc udzielana przez Żydów mieszkających w USA nie pokrywała rosnących wciąż wydatków. Z tego też powodu redakcja nie mogła zatrudnić większej liczby doświadczonych pracowników etatowych.

Taki stan rzeczy był powodem przejęcia gazety przez spółkę, którą założyli: Herc Kohn, Lejb Pereł i Jakub Pereł, a redaktorem mianowany został Jakub Nisenbojm. Mimo poważnych trudności poziom gazety ciągle wzrastał. W latach trzydziestych, choć charakter gazety nie był jednolity w swojej treści, nie straciła ona swojej popularności. „Tugblat” uważany był za interesujący i chętnie czytany. Wartości dodawały gazecie takie pozycje, jak „Co słyhać w Lublinie” i „Z dnia”. Należy również pamiętać o tym, że „Lubliner Tugblat” był jedynym pismem codziennym województwa lubelskiego i musiał zaspokajać upodobania czytelników o różnym poziomie społeczno-politycznym i kulturalnym. Bez dotacji przetrwał do 8 września 1939 roku.

W archiwach i bibliotekach lubelskich nie zachowały się roczniki „Tugblatu” - pozostały jedynie pojedyncze egzemplarze.

W dniu 7 marca 1916 roku ukazał się w Lublinie jedyny postępowy tygodnik żydowski wydany w języku polskim, pod nazwą „Myśl Żydowska”. Przetwał do grudnia 1917 roku. Główną tematyką pisma były kwestie równouprawnienia i walki z antysemityzmem. Dotyczyły głównie polemiki prowadzonej z pismem endeckim „Głos Lubelski”. Ponadto omawiane były zagadnienia związane z życiem gospodarczym i kulturalnym. Sporo miejsca i uwagi zajmowały w tygodniku sprawy związane z Gminą Żydowską i innymi instytucjami żydowskimi w Lublinie.

Tygodnik przeznaczony był głównie dla inteligencji żydowskiej, gdyż tylko ona znała język polski. Współpracownikami „Myśli Żydowskiej” przez cały czas jej istnienia byli M. Zajdman, J. Szper, B. Warman, Goldberg i inni. Redaktorem tygodnika był Ludwik Rechtszaft; ostatnie dwa numery redagowane były przez J. Kerszmana.

W 1928 roku ukazał się jeszcze jeden tygodnik żydowski (organ Bundu) „Lubliner Sztyme” („Głos Lubelski”); wychodził do 1939 roku. Warto odnotować, że w okresie międzywojennym (1918-1939) ukazywały się również liczne periodyki w języku żydowskim, zwykle szybko upadające.

Jak widać z bardzo skromnie prezentowanego materiału, wychodzące w owym czasie pisma cieszyły się na ogół dużym zainteresowaniem ludności żydowskiej z różnych środowisk politycznych, społeczno-kulturalnych i religijnych, spełniając ważną rolę w ich życiu codziennym.

STOSUNKI POLSKO – ŻYDOWSKIE

Omawiając problemy dotyczące Lublina i jego mieszkańców, należy - choćby w dużym skrócie - poświęcić parę słów stosunkom polsko-żydowskim. Na ogół układały się one dość pomyślnie; nie było terroru fizycznego ani przysłowiowych pogromów. Wyjątek stanowiły rozruchy w 1919 roku. Widoczna jednak i silnie odczuwalna była walka ekonomiczna między kupcami polskimi i żydowskimi. Dokuczały pikiety przed sklepami żydowskimi na Krakowskim Przedmieściu i upokarzające hasła w rodzaju: „Nie kupuj u Żyda”, „Żydzi do Palestyny”, „Żydokomuna” i wiele podobnych. Słysząc je było nie tylko w centrum miasta.

Pikiety przed sklepami składały się przeważnie z trzech osób, a wśród nich był, niestety, zawsze student KUL w czapce studenckiej. Tego typu hasła przyjmowane były przez polskich kupców lubelskich na ogół z zadowoleniem, a nawet realizowane przez niektóre partie o charakterze antysemitycznym, np. „endecję”. Trzeba jednak przyznać, że bardziej uświadomiona część ludności polskiej, zwłaszcza inteligencja i robotnicy, zwalczała ekscesy antysemityczne i występowała w obronie ludności żydowskiej. PPS na przykład współpracowała z Bundem, organizując wspólne pochody pierwszomajowe, a nawet związki zawodowe (garbarski na Kalinowszczyźnie). Rząd polski potępiał wprawdzie wystąpienia i działania antysemityczne, ale nie przeciwdziałał im radykalnie; Felicjan Sławoj-Składkowski - premier RP oświadczył kiedyś na posiedzeniu Sejmu: „Bojkot ekonomiczny? owszem!”.

Na co dzień stosunki polsko-żydowskie prawie nie istniały. Polacy i Żydzi po prostu nie mieli ze sobą kontaktu. Żydzi mieszkali przeważnie w swoich żydowskich dzielnicach - gettach. Były to takie ulice, jak: Szeroka, Lubartowska, Kowalska, Cyrulicza, Furmańska, Krawiecka, Podzamcze i inne. Tak więc siłą rzeczy Żydzi rzadko lub wcale nie interesowali się życiem ludności polskiej; dużo - może 20 proc. Żydów Lublina nie znało nawet języka polskiego. Niektórzy z nich przez wiele lat nie opuszczali swojej dzielnicy i nie pokazywali się w centrum miasta. Nie ma więc nic dziwnego w tym, że - jak pisze Gawarecki - Żydzi, choć stanowili przeważającą część mieszkańców Podzamcza, nie brali udziału w życiu kulturalnym Lublina.

Prasa polska, zwłaszcza „Głos Lubelski”, często występowała przeciw Żydom, żądając na przykład usunięcia z pracy nielicznych konduktorów żydowskich zatrudnionych w komunikacji miejskiej Lublina, bo „obrażają” charakter miasta. Na ogół Żydzi uważani byli za obywateli drugiej kategorii. Na temat życia i działalności mieszkańców Lublina w okresie międzywojennym wydano wiele monografii, książek, wspomnień, artykułów itp. Niestety, ze smutkiem należy stwierdzić, że o Żydach Lublina - choć było wśród nich sporo osób znaczących - nie napisano wiele; nie poświęcono im, z małymi wyjątkami, należnych im męczeńskiej śmierci wspomnień.

JESZIWAŁ CHACHMEJ LUBLIN — UCZELNIA MĘDRCÓW LUBLINA

Historię tej uczelni rozpocząć należy od krótkiej chociażby charakterystyki jej założyciela, rabina Jehudy Majera Szapiry (1887-1933). Urodzony w Suczawie jako syn Jakowa-Szymszona, w wieku 23 lat został rabinem w Glinianach koło Lwowa. W tym samym czasie wydał Szapira rozprawę w języku hebrajskim pt. *Imrej Daat* (Słowo wiedzy), dzięki której stał się znany w całej ówczesnej Galicji. Następnie został rabinem w Sanoku, gdzie przez kilka lat zajmował się organizowaniem instytucji religijnych i społeczno-kulturalnych. W 1926 roku opublikował w Piotrkowie znakomite dzieło pt. *Or Hameir* (Światło jasności), w którym wykazał swoje fenomenalne zdolności i rozległą wiedzę talmudyczną. W związku z tym organizacja Agudat Israel w Polsce wybrała Szapirę na swojego przewodniczącego.

Dzięki dużej popularności i zdolnościom oratorskim przeprowadził Szapira pomyślnie kampanię wyborczą i został posłem na Sejm RP w latach 1922-1927. Wielki sukces odniósł również w 1923 roku na Kongresie Światowym Żydów Ortodoksyjnych w Wiedniu (Knessis-Gedola). Wygłosił tam płomienne przemówienie, w którym przedstawił problemy zajmujące wówczas jego myśli twórcze. Tak więc pragnął gorąco zbudować wielką uczelnię talmudyczno-rabinacką, która skupiałaby najbardziej utalentowaną młodzież żydowską, poświęcającą się tej wiedzy. Uczelnia miała być światowym ośrodkiem nauki rabinacko-talmudycznej. Proponował, aby miastem wybranym do tego celu został Lublin. Wybór ten był w pełni uzasadniony. Lublin był bowiem miastem, które chlubnie nazywano Jerozolimą Polski.

Tak więc uczelnia wybudowana została w Lublinie na podarowanym przez Szmula Ajchenbauma placu przy ulicy Lubartowskiej 85. Kamień węgielny położono w 1924 roku, a w 1930 roku ukończona została budowa tego wielkiego gmachu, który zachował się do dnia dzisiejszego.

Fundusze na budowę i wyposażenie uczelni zebrał Szapira w USA (około 55 000 dolarów) i w Europie (około 300 000). Budowę Jesziwy zajmowało się towarzystwo Keren Hatora.

W uroczystym otwarciu uczelni wzięło udział wiele znaczących osobistości zarówno ze strony władz państwowych, jak i religijnych. Przybyło wielu znanych rabinów oraz kilkanaście tysięcy Żydów z całego świata.

Pięciopiętrowy gmach został troskliwie przygotowany do nauki i życia codziennego słuchaczy. Posiadał internat dla około 200 osób. Na wysokim piętrze umieszczony był model Świątyni Jerozolimskiej wykonany przez Weintrauba. Na I piętrze znajdowała się sala wykładowa służąca również za dom modlitwy. W sali bibliotecznej zgromadzono około 10 000 ksiąg talmudycznych. Uzupełnieniem gospodarstwa uczelni był wielki ogród, do którego właścicielka dóbr Żabia Wola, pani Rohlandowa, ofiarowała 12 000 drzewek. Na czele Jesziwy stało kilkusobowe kolegium, które wybierało radę pedagogiczną oraz rektora. Nauka odbywała się na kursach przygotowawczych zwanych Mechina. Po złożonym egzaminie najzdolniejsi uczniowie

podjęli wyższe studia talmudyczne, uzyskując specjalne dyplomy z tytułem „Cerba de Rabanan”.

Pierwsze egzaminy i pierwsza uroczystość wręczenia dyplomów odbyły się w lutym 1934 roku. Tej wymarzonej chwili nie doczekał się twórca Uczelni — rabin Szapira. Zmarł bowiem po krótkiej chorobie 27 października 1933 roku, a realizacji swoich idei poświęcił całe życie.

Pogrzeb rabina Jehudy Majera Szapiry odbył się w niezwykle uroczystym nastroju. Wzięło w nim udział kilkanaście tysięcy osób, nie tylko z Lublina i nie tylko narodowości żydowskiej. Pochowany został na cmentarzu żydowskim przy ulicy Walecznych, dawniej Unickiej.

W 1958 roku brat rabina Szapiry przewiózł zwłoki wielkiego talmudysty i twórcy uczelni rabinackiej z Lublina do Jerozolimy, gdzie pochowano je na cmentarzu Har Hamnochet. W Lublinie pozostał do dzisiaj symboliczny ohel (namiot) rabina Jehudy Majera Szapiry.

Dalsze losy uczelni były dość trudne zarówno pod względem organizacyjnym, jak i finansowym. Rektorem uczelni został Szloma Eiger, który nie cieszył się zbyt dużym szacunkiem, co doprowadziło do nieporozumień i wystąpień przeciwko niemu pewnej grupy słuchaczy. Spór z trudem został zażegnany, ale kilku słuchaczy usunięto z uczelni.

Po wybuchu II wojny światowej w 1939 roku uczelnia wraz z cennymi zbiorami została zniszczona przez hitlerowców. Słuchaczy i personel uczelni spotkał ten sam los co innych Żydów Lublina. Gmach uczelni jednak pozostał. Mieści się w nim obecnie Akademia Medyczna. Rektor akademii profesor dr med. Zdzisław Kleinrok wydzielił specjalny pokój z przeznaczeniem dla Żydów odwiedzających Lublin. Pokój jest estetycznie urządzone, posiada miejsce do odpoczynku i modlitwy. W specjalnej szafie (Aron ha-Kodesz) umieszczona została Tora.

W 1985 roku w ścianę gmachu dawnej uczelni rabinackiej wmurowana została tablica pamiątkowa z napisem w języku hebrajskim, żydowskim i polskim. W uroczystości wzięło udział wiele osób. Obecni byli przedstawiciele władz Lublina, goście z kraju i z zagranicy, w tym z Izraela, Żydzi mieszkający w Lublinie i Warszawie oraz licznie przybyli pracownicy Akademii Medycznej.

SPOŁECZNOŚĆ ŻYDOWSKA—JEJ STRUKTURA ZAWODOWA

Lekarze żydowscy Lublina w okresie międzywojennym

Lp.	Nazwisko i imię, rok ur.	Rok uzyskania dyplomu	Adres
1.	Ałapin Józef, 1881	1913 skór. wener.	Krak. Przedm. 59
2.	Arnsztajn Markus (Mordko), 1855	1882 inter. gin.	Złota 8
3.	Bromberg Salomon (Szloma), 1897	1825 gin. położ.	Staszica 8
4.	Bronsztajn Henryk (Hersz), 1887	1918 okulista	Kościuszki 3
5.	Cynberg Jakób (Jankiel), 1864	1892 inter.	Rynek 19
6.	Distler Emanuel (Mendel), 1886	1913 skór. wener	Krak. Przedm. 60
7.	Cukierfajn Mieczysław		
8.	Fiszman Tadeusz (Tewel), 1894	1924 okulista	3 Maja 10
9.	Frajdenberg Dawid, 1904	1934 ogólny	Bernardyńska 16
10.	Goldwag Bernard (Szyja), 1909	1936 ogólny	Karmelicka 2
11.	Serszenhorn Szloma, 1888	1918 skór. wener.	Szpitalna 8
12.	Holcberg Symcha Binem, 1902	1929 inter.	Staszica 9
13.	Kagan Leon, 1893	1939 pediatra	3 Maja 8
14.	Kerszman Abraham Dawid, 1889	1916 inter.	Wyszyńskiego 12
15.	Lewin Maurycy (Moszko), 1888	1918 położn. wener.	Bernardyńska 9
16.	Lind Leopold, 1896	1926 położn. wener.	Staszica 22
17.	Mandelbaum Hersz, 1882	1909 inter.	Bernardyńska 9
18.	Perec Mojżesz	laryng.	Kościuszki 1
19.	Płotkin Nisen, 1891	1942 ginek. położ.	Kołłątaja 5
20.	Prusak Salomon, 1869	1898 ginek. położ.	Krak. Przedm. 19
21.	Rach Ezechiel, 1884	1915 ogólny	Bernardyńska 12
22.	Rożen Stanisław (Samuel), ¹ 1885	1912 chir.	Kościuszki 7
23.	Rozyner Chaim, 1886	1915 inter. ped.	Lubartowska 11
24.	Szajnfelf Norbert, 1899	1929 położn. wener.	Cicha 5
25.	Schutz Maks, 1895	1926 rent.	Krak. Przedm. 46
26.	Szapiro Jehuda, 1896	1924 chir.	Bernardyńska 18
27.	Sztajnman Chil, 1902	1932 chir.	Karmelicka 2
28.	Tenenbaum Henryk (Hersz), 1873	1901 pediatra	Kościuszki 3
29.	Zipper Eugeniusz, 1900	1926 laryng.	Staszica 10
30.	Zygielwaks Szyja, 1908	1936 okulista	Grodzka 16
31.	Najmanowicz Herc, 1898	1929	Kołłątaja 5
32.	Zajdeman Mojżesz	okulista	

Lekarzy medycyny w Lublinie było 124 - w tym 32 żydowskich; lekarzy dentystów było około 50 - w tym 29 żydowskich. Szpitali było 6 - w tym 1 żydowski.

¹ Lek. med. Stanisław Rożen zginął w Katyniu jako kapitan Samuel Rosen.

Żydowscy lekarze dentyści

Lp.	Nazwisko i imię	Adres
1.	Ajzenberg-Zajfen Rachela	Kościuszki 7
2.	Blechman Rajzla	Bernardyńska 6
3.	Bojgen Icek	Krakowskie Przedmieście 42
4.	Bromberg Symcha	Ewangelicka 8
5.	Cygielman Mechemia	Krakowskie Przedmieście 48
6.	Cygielman-Zanberg	Zielona 8
7.	Czaczkes Metla	Krakowskie Przedmieście 56
8.	Fajersztajn Izrael	Krakowskie Przedmieście
9.	Fajgman Hersz	Św. Ducha 18
10.	Grüngeld Lea-Małka	Kościuszki 5
11.	Goldberg Mina	Zamojska 25
12.	Halpern Jewszyja	Nowa 3
13.	Holckiner Maria	1 Maja 8
14.	Lewinson Szprynca-Ruchla	1 Maja 10
15.	Minc Sala	Kapucyńska 5
16.	Rubinsztajn Dwojra	Królewska 7
17.	Rozenberg Sura	Zamojska 23
18.	Samowska Zysla	1 Maja 2
19.	Siemiatycka-Kogan Rywka	Krakowskie Przedmieście
20.	Szenbruk Dorota	Rynek 19
21.	Sztajnhamer Mojżesz	Niecała 9
22.	Sztarkader-Rozenszer Łaja	Narutowicza 7
23.	Tabacznik Szyja	Krakowskie Przedmieście 55
24.	Wojngarten-Bronsztajn Sura	Zielona 35
25.	Zajfen Henryk	Jezuicka 4
26.	Zajfen Mojżesz	Łokietka 2
27.	Zajfen Seweryn	Staszica 7
28.	Żynger Estera	Królewska 4
29.	Zynger Pesa	Lubartowska 19

Nazwiska najważniejszych osobistości pełniących funkcje radnych i ławników Rady Miejskiej Lublina w latach 1919-1939:

Ajchenbaum Szmul	Kantor Abram Mosze
Ajzenberg Mojżesz	Krempel Berisz
Bekker Henryk	Leree Lajbel (Łajb)
Binder Emanuel	Langfus Chaim Dawid
Dobrzyńska Bela	Mandelbaum Hersz
Dubiński H.	Słobodkim Icchak
Forszteter Dawid	Szapira Majer
Herszenhorn Szlomo	Zajdenman Mosze
Holenberg Karol	Zylber Hersz Jojne
Kacenebogen Izrael	

Liczba Żydów zamieszkałych w Lublinie od XVI do XX w.

Procent	Liczba	Lata
—	840	1550
—	2 000	1602
—	1 725	1765-1764
49,6	4 321	1787
42,0	2 973	1806
50,0	6 795	1827
56,0	8 747	1857
57,0	10 413	1862
50,9	23 586	1897
39,5	37 337	1921
34,7	38 937	1931
—	42 830	1939

Struktura zawodowa ludności żydowskiej na podstawie szacunku z dnia 25 X 1939 r.

Zawody	Liczba
Rolnicy	28
Przemysłowcy	84
Wolne zawody	177
Właściciele nieruchomości	293
Pracownicy umysłowi i branży handlowej	884
Rzemieślnicy	4 739
Kupcy i handlarze	2 388
Robotnicy niewykwalifikowani	3 339
Razem	11 932

Rzemiosło wśród Żydów było reprezentowane w sposób następujący:

Krawcy	1 726	Malarze	163
Szewcy	595	Rzeźnicy	159
Stolarze	327	Ślusarze	136
Piekarze	268	Kuśnierze	126
Fryzjerzy	196	Inni	1 043

WIADOMOŚCI DODATKOWE

Święta żydowskie

ROSZ HA-SZANA - Nowy Rok należy do najstarszych świąt żydowskich. Obchodzony jest 1.12. dnia miesiąca tiszri. Są to dni pokuty, w czasie których Żydzi modlą się, prosząc o wybaczenie grzechów. Podczas modłów odbywa się trąbienie na rogu baranim zwanym Szofar. Ponadto od XV wieku uprawiany jest obrzęd (Taszlich) symbolizujący oczyszczanie z grzechów, polegający na wytrząsaniu ze swoich kieszeni do wody wszystkich zawartości. W pierwszym i drugim dniu tego święta Żydzi składają sobie życzenia: „Obyś został zapisany i zapieczętowany na dobry rok”. W czasie tych dwóch dni Sędzia Najwyższy zapisuje Żydów do „księgi życia lub śmierci”.

JOM KIPUR - jest najważniejszym świętem żydowskim. Nazywany jest przez niektórych Żydów Dniem Pojednania, jak również Sądym Dniem. Obchodzony jest 10. dnia miesiąca tiszri. W wigilię tego święta kantor śpiewa w synagodze *Kol-Nidra*, a Żydzi rozpoczynają dobowy post. Cały następny dzień spędzają na modłach w domach modlitwy, nie wykonując żadnej pracy, podobnie jak w Szabas. W dniu tym wszyscy Żydzi zostają definitywnie określani i zapisani w „księdze życia i śmierci”, jeżeli nie zostało to dokonane w Rosz ha-Szana.

SUKOT - Święto Kuczek lub Święto Szałasów obchodzone jest 15. dnia miesiąca tiszri i trwa w Izraelu 8, a w diasporze 9 dni. Przez cały czas tego święta Żydzi spożywają posiłki w specjalnych szałasach, zwanych Sika. Jest to święto radosne, kończące zbieranie plonów, za które dziękuje się Bogu i prosi o następny dobry i obfity w plony rok. W bóżnicach odmawiane są modły proszące Boga o obfite deszcze - Geszem. Przez osiem dni tych świąt Żydzi odmawiają modły w domach modlitwy, trzymając w rękach gałązki palmowe zwane lulaw oraz etrog (rodzaj wonnej cytryny). Zakończeniem Sukot jest świąteczny dzień Symchas Tora (radość Tory), w którym - śpiewając radosne pieśni - obchodzi się dookoła bime niosąc Torę (ten radosny obrzęd nosi nazwę Hakufes). Sukot ma również znaczenie historyczne, przypominające szałasy, w których Żydzi mieszkali i spożywali posiłki przez 40 lat na pustyni.

PESACH - święto wiosenne, upamiętniające wyjście Żydów z Egiptu. Nazywane jest również Świętem Przaśników, czyli niekwaszonego chleba, a więc macy. Święto to rozpoczyna się 15. dnia miesiąca nisan i trwa przez 7 dni w Izraelu, a 8 w diasporze. Święto rozpoczyna się kolacją zwaną Seder (porządek). Odbywa się w radosnym nastroju, odczytywana jest historia wyjścia Żydów z niewoli egipskiej - Hagada (opowieść). Dniami świątecznymi są 2 pierwsze i 2 ostatnie dni w diasporze - po jednym dniu w Izraelu i należą one do pełnych dni świątecznych. Natomiast 4 pozostałe dni są półświątami (Chol Hamoed). Pesach jako święto wiosenne łączy się ze zbiorami jęczmienia. Przed zburzeniem drugiej świątyni panował zwyczaj składania w tym czasie krwawych ofiar z pierwородnego baranka. Od 70 roku n.e. zwyczaj ten został zaniechany.

SZAWUOT - Święto Tygodni obchodzi się 2 dni w diasporze, a 1 dzień w Izraelu. Jest to 6. dzień miesiąca siwon. Niektórzy nazywają to święto Jom ha Bikurim (Dzień Pierwocin) lub Chag-ha-Kacir (Święto Żniw). W czasie istnienia Świątyni w Jerozolimie składano w ofierze dwa bochenki chleba ze zbiorów pszenicy i owoce.

Szawuot obchodzi się u Żydów na pamiątkę objawienia oraz zawarcia przymierza i nadania Tory (Dziesięciu Przykazań). W domach modlitwy odczytuje się również „Księgę Rut”. Ze względu na religijny charakter tego święta panuje zwyczaj dekorowania domów modlitwy i własnych mieszkań różnymi roślinami i kwiatami.

Ostatnie dwa święta: **CHANUKA** i **PURIM** mają charakter nie tylko religijny, ale przede wszystkim historyczny. Pierwsze obchodzi się przez 8 dni, począwszy od 25. dnia miesiąca kislew. Każdego dnia w specjalnej lampce chanukowej, zwanej Chanukija, zapala się po jednej świeczce, od jednej do ośmiu przez 8 dni. Symbolizuje to Święto Światła upamiętniające zwycięstwo Machabeuszy w 165 roku p.n.e. Chanuka jest świętem radosnym zarówno dla starszych, jak i dla dzieci. Związana jest z wyzwoleniem Jerozolimy.

PURIM (losy) należy do świąt wyjątkowo radosnych, upamiętniających szczególne wydarzenie, jakim było ocalenie Żydów od edyktu Hamana, który zamierzał zgładzić wszystkich Żydów w Persji. Purim obchodzi się 14. dnia miesiąca adar. W tym czasie w bóżnicach odczytuje się „Księgę Estery”. W wigilię tego święta Żydzi przekazują swoim bliskim i przyjaciołom prezenty, a na zabawach i maskaradach, które wraz z posiłkami świątecznymi trwają przez kilka godzin, panuje radosny nastrój. Tradycja tego święta panuje wśród Żydów do dnia dzisiejszego.

SZABAT - jest dniem wypoczynku każdego tygodnia: rozpoczyna się w piątek po zachodzie słońca, a kończy również po zachodzie słońca następnego dnia, tzn. w sobotę. Panuje w tym dniu ostry zakaz pracy, obejmujący aż 39 punktów. Po wieczornej modlitwie w bóżnicy Żydzi zasiadają do kolacji świątecznej składającej się z trzech dań, a po każdym śpiewają się pieśni religijne. Kobiety rozpoczynają szabat przed zachodem słońca, zapalając świece i odmawiając specjalne błogosławieństwa. Mężczyźni cały sobotni dzień spędzają na modlitwach i studiowaniu Tory. Szabat kończy modlitwa zwana Hawdole.

Słowniczek terminów

ARON HA-KODESZ (Święta Skrzynia) - miejsce przechowywania Tory w domach modlitwy, najczęściej w formie wnęki w ścianie wschodniej synagogi, wskazującej kierunek Jerozolimy lub w formie osobno stojącej szafy. W obu wypadkach zasłaniana haftowanymi tkaninami (zob. PAROCHET).

ASERET HA-DIBROT - dziesięcioro przykazań przekazanych przez Boga Mojżeszowi na górze Synaj, uznawanych za źródło wszystkich innych prawd. Biblia cytuje je w Księdze Wyjścia 20,2-17 i powtarza z małymi zmianami w Księdze Powtórzonego Prawa 5,6-21. Zgodnie z zapisem biblijnym przykazania były spisane na dwóch kamiennych tablicach, które Mojżesz potłukł, kiedy zobaczył, że lud służy złotemu cielcowi. Po ponownym wstąpieniu na górę Synaj Mojżesz przyniósł drugi zestaw tablic, który umieszczono w arce, zwanej odtąd Arką Przymierza. Dziesięć przykazań odmawiano codziennie w świątyni przed modlitwą SZEMA.

ATARA - zwieńczenie, ozdobny pas różnej długości i szerokości, szychowej roboty lub dekorowany haftem, naszywany na górną krawędź tałesu.

BALSAMINKA - puszka na wonności, których aromat wdycha się na pożegnanie szabatu, recytując przy tym odpowiednie błogosławieństwa (zob. HAWDALA).

BIMA - almemar, w synagodze podium z pulpitem, przy którym odczytuje się TORĘ. Także miejsce, skąd kantor prowadzi modlitwę w synagogach sefardyjskich i niektórych aszkenazyjskich.

CHANUKIJA - specjalna lampa na 8 świec, które zapala się po zachodzie słońca przez 8 kolejnych dni święta CHANUKI, zaczynając od jednej i codziennie dodając jedną więcej. Świeczki powinny palić się co najmniej pół godziny, nie wolno zapalać jednej od drugiej - do tego celu służy specjalna świeczka pomocnicza, zw. SZAMES.

CHAROSET - potrawa sederowa z jabłek, orzechów, migdałów, cynamonu i wina, mająca przypominać zaprawę murarską, używaną przez Żydów w Egipcie.

CHUMASZ - od chamesz (pięć), Pięcioksiąg, Pentateuch, synonim słowa TORA w znaczeniu pierwszych pięciu ksiąg biblijnych; także zwój zawierający Pięcioksiąg, używany przez wiernych w synagodze.

CICIT - w jęz. poi. w przejętej z jidysz nazwie cyces - frędzle przymocowane do spodniej części odzieży, noszone przez Żydów płci męskiej stosownie do nakazu z be-Midbar - Ks. Liczb 15,37-41: „Powiedz synom Izraela niech sobie zrobią frędzle na krajach swoich szat...” w celu przypomnienia boskich przykazali.

ETROG - gatunek owocu cytrusowego (*citrus medica cedra*). Jest jedną z czterech roślin przygotowywanych na święto Sukkot; pozostałe trzy rośliny to: palma, mirt i gałązki wierzbowe, tworzące bukiet zwany lulaw. Podczas nabożeństw w synagodze w to święto lulaw trzymany jest w prawej ręce, a etrog w lewej; przy odmawianiu psalmów potrząsa się nim w czterech kierunkach, a

także do góry i na dół; każdego dnia okrąża się z nimi jeden raz bime, a siódmego dnia okrąża się bime siedmiokrotnie.

GEMARA - od czasownika gamar (kończyć), oznacza zakończenie, jest zbiorem komentarzy uzupełniających do Miszny. Jest dziełem AMORAITÓW, wraz z MISZNA tworzy TALMUD.

HAGADA - (opowiadania), część Talmudu, złożona z opowieści teologicznych, informacji historycznych, legend, przysłów i pouczeń o charakterze moralnym, stanowiących rozwinięcie opisów biblijnych.

HAGADA SZEL PESACH - (opowieść paschalna), oparta na motywach biblijnych opowieści o wyjściu Żydów z Egiptu, czytana w 1. i 2. wieczór święta Pesach.

HAWDALA - (oddzielnie), błogosławieństwo odmawiane na zakończenie świąt i szabatu w celu zaznaczenia różnicy pomiędzy świętym dniem, który się skończył, a zwykłym dniem, który się zaczyna.

JARMUŁKA - nakrycie głowy w formie półkolistej czapeczki, zszytej z sześciu trójkątnych kawałków materiału, najczęściej jedwabiu lub aksamitu. Noszona stale na głowie przez ortodoksyjnych Żydów, nawet nocą w łóżku; na ulicy przykrywana dodatkowo kapeluszem. W Jom Kipur zakładano szczególnie piękne jarmułki „hiszpańskiej roboty”, tzn. ze srebrnego lub złotego szychu.

KALENDARZ HEBRAJSKI - księżycowo-słoneczny, oparty na roku księżycowym liczącym 354 dni. W celu wyrównania różnicy w stosunku do roku słonecznego, dodaje się co dwa lub trzy lata dodatkowy trzynasty miesiąc przestępny (zw. drugi adar), co powoduje, że poszczególne miesiące przypadają o tej samej porze roku. Dzieli się na 12 miesięcy rozpoczynających się od nowiu księżyca (ROSZ CHODESZ), liczących po 29 lub 30 dni. Rok religijny rozpoczyna się jesienią, 1. dnia miesiąca tiszri. Nazwy miesięcy wywodzą się z tradycji babilońskiej:

- 1) tiszri (wrzesień-październik)
- 2) cheszwan (październik-listopad)
- 3) kislew (listopad-grudzień)
- 4) tewet (grudzień-styczeń)
- 5) szwat (styczeń-luty)
- 6) adar (luty-marzec)
- 7) nisan (marzec-kwiecień)
- 8) ijar (kwiecień-maj)
- 9) siwan (maj-czerwiec)
- 10) tammuz (czerwiec-lipiec)
- 11) aw (lipiec-sierpień)
- 12) elut (sierpień-wrzesień)

KAPORET - lambrekin zakrywający górną część ARON HA-KODESZ.

KARPAS - pietruszka, którą w czasie SEDERU zanurza się w słonej wodzie.

LULAW - gałąź palmy, a potem także cały świąteczny bukiet złożony ponadto z gałązek mirtu, wierzby i odmiany cytryny, zwanej ETROG, używany na SUKOT. Lulaw jest charakterystyczny dla obchodów tego święta od czasów Drugiej Świątyni. Każdego dnia, z wyjątkiem SZABATU, podnosi się go podczas recytacji HALLELUJA i potrząsa w różnych kierunkach, co ma symbolizować władzę Boga nad całym światem. Lulaw nosi się podczas procesji odbywanych dookoła synagogi przez wszystkie dni święta SUKOT.

MACA - placek, opłatek, niekwaszony chleb, pieczony tylko ze specjalnie przygotowanej mąki i zimnej wody, bez dodatku soli. Ciasto na macę należy miesić bez przerwy i szybko piec, aby nie rozpoczęła się fermentacja. Zazwyczaj uważa się, że cała czynność nie powinna trwać dłużej niż 18 minut. Nakaz religijnego spożywania macy obowiązuje w czasie święta PESACH, zwanego też chag hamacot - Świętem Mac lub Świętem Przaśników.

MACEWA - pomnik, nagrobek, postument, rodzaj nagrobka utworzonego przez pionowo ustawioną, prostokątną płytę kamienną, o prostokątnym, trójkątnym lub półkolistym zwieńczeniu, pokrytą inskrypcją, często zdobioną symbolicznymi płaskorzeźbami, obrazującymi pochodzenie, przymioty czy imię zmarłego.

MAGEN DAWID - Tarcza Dawida, sześcioramienna gwiazda, powstała z dwóch nałożonych na siebie trójkątów równobocznych. Znak ten używany w czasach starożytnych przez różne ludy pojawiał się także w żydowskich synagogach i na sprzętach liturgicznych, ale oficjalnym symbolem judaizmu stał się dopiero w XVII wieku. Żydzi w Pradze jako pierwsi zaczęli nim zdobić nagrobki i chorągwie. W 1897 roku Światowa Organizacja Syjonistyczna uznała ten symbol za swój znak, a później umieszczono go także na fladze państwa Izrael.

MACHZOR - modlitewnik zawierający zbiór modlitw świątecznych.

MAROR - chrzan, początkowo przyprawa do mięsa, nabrała symbolicznego znaczenia jako pamiątka gorzkiego życia Żydów w Egipcie i stała się koniecznym składnikiem uczyty sederowej na PESACH.

MEGILLA - zwój pergaminu lub skóry, na którym spisuje się teksty ksiąg; szczególnie odnosi się do Księgi Estery.

MEIL - sukienka na TOREĘ, wykonana z dekoracyjnej tkaniny, okrywająca zwinięty rodąg, często pokryta symbolicznymi napisami lub imieniem ofiarodawcy.

MENORA - lichtarz, świecznik. Siedmioramienna lampa oliwna używana w świątyni, a potem w synagogach i domach modlitwy. W starożytności najbardziej popularny symbol żydowski. Z czasem termin ten zaczęto stosować także na oznaczenie ośmioramiennej lampy zapalanej na święto CHANUKI. Obecnie oficjalne godło państwa Izrael.

MEZUZA - kolumna, mały zwój pergaminu, zawierający dwa fragmenty z TORY: Ks. Powt. Pr. 6, 4-9 i 11; 13-21. Zwinięty w rolę pergamin umieszcza się w pudełeczku z drewna, szkła lub

metal, z małym otworem, tak by widoczne było słowo Szaddaj - Wszechmogący, napisane na odwrotnej stronie zwoju. Mezuzę przymocowuje się na drzwiach każdego domu żydowskiego, po prawej stronie futryny w pozycji pochylej. Zwyczaj ten powstał w celu dosłownego wypełniania nakazu zawartego w Ks. Powt. Pr. 6,9: „Wypisz je (tj. słowa TORY) na drzwiach twojego domu i na twoich bramach”.

MIZRACH - wschodnia ściana synagogi zwrócona ku Jerozolimie; ozdobna tablica umieszczona w synagodze na ścianie wskazującej kierunek Jerozolimy.

PARSZA - jeden z 54 fragmentów Pięcioksięgu odczytywany w synagodze z okazji świąt, postów, początku nowego miesiąca księżycowego, a także w każdy poniedziałek, czwartek, w szabat rano i szabat po południu. Całą parszę przeznaczoną na dany tydzień odczytuje się tylko w szabat rano, natomiast w szabat po południu, w poniedziałek i czwartek - urywki z fragmentu przeznaczonego na następny tydzień. Do odczytywania tekstu wzywa się różną liczbę osób; w SZABAT rano - 7, w JOM KIPUR - 6, w inne święta - 5, w dni powszednie czasu świątecznego PESACH i SIKKOT oraz w ROSZ CHODESZ - 4, w szabat po południu, w poniedziałki i czwartki, w czas postu PURIM i CHANUKĘ - 3.

PAROCHET - kotara zasłaniająca ARON HA-KODESZ, zazwyczaj bogato zdobiona.

PISMO ŚWIĘTE - Biblia. Stary Testament składa się z trzech głównych działów (łącznie 24 księgi):

- Tora (Chumesz lub Chamisza chumszeTora)
- Newiim - Księga Proroków
- Ketuwim - Pisma luźne

RODAŁ - nawinięty na dwa drążki zwój pergaminu zawierający spisany ręcznie tekst Tory; przechowywany w synagodze w szafie ołtarzowej, z której wydobywa się go z zachowaniem ceremoniału podczas nabożeństwa, dla odczytania odpowiedniego fragmentu tekstu. Rodał upiększa się artystycznie wykonanymi ozdobami: sukienką, tarczą, koroną, granatami i wskazówką.

SEDER - porządek, uczta rodzinna urządzana pierwszego wieczoru święta PESACH, charakteryzująca się ściśle określonym porządkiem. Na stół sederowy podaje się trzy mace, symbolizujące kapłana, lewitę i Izraelitę, maror - czyli chrzan, charoset - potrawę z jabłek, orzechów, migdałów, cynamonu i wina, jajka gotowane na twardo, kość goleniową jagnięcia - symbol ofiary paschalnej, wodę z solą, jarzyny oraz wino. Pan domu łamie środkową macę i część chowa. Kawałek ten, tzw. afikoman (z gr. deser), starają się odnaleźć dzieci, aby otrzymać słodczyce i prezenty. Najmłodszy syn zadaje cztery pytania związane ze świętem. Ojciec odpowiada, wyjaśniając znaczenie obrzędu (HAGADA).

SEFER TORA - ręcznie pisany zwój Pięcioksięgu używany do publicznego odczytywania w synagodze, uważany za najwyższą świętość. Zwój przechowuje się w specjalnej skrzyni zwanej

ARON HA-KODESZ i wyjmuje tylko na czas odczytywania. W razie uszkodzenia lub zużycia grzebany z czią w ziemi.

SIDUR - modlitewnik zawierający pełny zbiór modlitw codziennych i szabasowych, odmawianych zarówno w synagodze, jak i w domu.

SZOJFAR - (róg), barani róg, używany w starożytnym Izraelu dla przekazania alarmu wojennego, zawiadomienia o pokoju, ostrzeżenia ludzi przed niebezpieczeństwem oraz do celów kultowych w świątyni. Obecnie używany w miesiącu elul, z okazji Nowego Roku i na zakończenie Dnia Pojednania.

TALMUD - (nauka), zbiór tradycyjnych praw judaizmu, komentujących i interpretujących Torę. Składa się nań Miszna, będąca efektem pracy Tannaitów, uczonych działających od ok. 20 do 200 roku n.e., skodyfikowana ostatecznie przez rabiego Jehudę ha-Nasi (125-217), oraz Gemara, uzupełniająca Misznę, dzieło Amoraítów opracowane w akademiach Izraela i Babilonu od ostatecznej redakcji Miszny do początku VI wieku. Koniec prac nad Gemara w Babilonie oznacza więc powstanie Talmudu babilońskiego. Talmud palestyński albo jerozolimski ukończony został wcześniej - w IV wieku. Zgodnie z układem Miszny Talmud dzieli się na 6 sedarim (porządków): zeraim (nasiona) - o rolnictwie, moed (święto) - o świętach i postach; naszim (kobiety) - o ślubach i rozwodach; nezikin (szkody) - prawo cywilne i karne; kodaszim (świętości) - o ofiarach, kulcie świątynnym i obowiązkach kapłanów; teharot (czystości) - o czystości i nieczystości rytualnej.

TALES — szata modlitewna, prostokątna chusta z białej wełnianej tkaniny, z czarnymi pasami na krawędziach, zaopatrzona po rogach we frędzle zwane cicit (polskie „cyces”) oraz w atarę naszytą z brzegu, w miejscu zakładania chusty na głowę w czasie modlitwy. Innym rodzajem jest tzw. tallit katan - mały tales - rodzaj kamizelki zakładanej na bieliznę; posiada także nitki cicit.

TAS - (tarcza), ozdoba rodaków, tarcza, najczęściej srebrna, zawieszana na łańcuszku na rodaily ubrane w sukienkę.

TEFILIN - (modlitwy), dwie małe, sześciennie szkatułki, najczęściej skórzane, zawierające napisane ręcznie na pergaminie cytaty z Pięcioksięgu (Ex. 13,1-10 i 11-16; Deut. 6,4-9, 11,13-21). Tefilin przymocowuje się za pomocą rzemieni do czoła i lewego ramienia na wysokości serca na czas modlitwy porannej w dni powszednie, zgodnie z dosłownym rozumieniem wersetu: „Przywiążesz je do twej ręki jako znak i niech ci będą ozdobą przed oczami" (Deut. 6,8).

TORA (nauka, prawo) — hebrajska nazwa Pięcioksięgu, pierwszej części Starego Testamentu. Dla nazwania poszczególnych ksiąg Żydzi posługują się początkowymi słowami każdej księgi jako jej tytułem: bereszit, szemot, wajikra, bamidbar, debarim. W powszechne użycie weszły jednak nazwy wzięte z greckiego przekładu Tory, zwanego Septuaginta, częściowo zlatynizowane: Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium. W XVI wieku spolszczono je u nas na księgi: Rodzaju, Wyjścia, Kapłańską, Liczb i Powtórzonego Prawa. W wielkim skrócie treść Pięcioksięgu stanowi tzw. prehistoria biblijna (powstanie świata, człowieka, tajemnica grzechu),

dzieje patriarchów, wyjścia Izraelitów z Egiptu i zawarcia przymierza z Bogiem na Synaju oraz szczegółowe przepisy kultu religijnego. W tradycji utrzymywało się długo przekonanie, iż autorem Pięcioksięgu był Mojżesz. Wszechstronna krytyka podważyła jednak taką opinię. Tora jest dziełem wielu autorów, powstałym na przestrzeni długiego czasu, najprawdopodobniej od 10 do 5 wieku p.n.e. Tora, używana w kulcie synagogałnym, do dnia dzisiejszego utrzymała starą formę pergaminowego zwoju, nawiniętego na dwa drewniane drzewce (ece chajim). Przechowywana jest w szafie ołtarzowej, a do czytania przenoszona na bime. Podzielona jest na 54 tygodniowe sekcje (PARSZA), odczytywane w synagodze z okazji świąt, postów, początku nowego miesiąca księżycowego, a także w każdy poniedziałek, czwartek, szabat rano i po południu. Cały rozdział (parsza) przeznaczony na dany tydzień odczytuje się tylko w szabat rano, natomiast w szabat po południu, w poniedziałek i czwartek - urywki z fragmentu przeznaczonego na następny tydzień. Do odczytania tekstu wzywa się różną liczbę osób: w szabat rano - 7, w Jom Kipur - 6, w inne święta - 5, w dni powszednie czasu świątecznego Pesach i Sukkot oraz w pierwszy dzień nowego miesiąca - 4, w szabat po południu, w poniedziałki i w czwartki, post Purim i Chanukę - 3. O ile to możliwe, pierwszy wzywany jest do Tory kapłan (kohen), po nim lewita, a jako trzeci - rabin.

Czytanie Tory jest możliwe tylko wówczas, kiedy w synagodze obecnych jest co najmniej dziesięciu Żydów stanowiących kworum (minjan).

* * *

Podane wyżej objaśnienia sporządzono na podstawie: *Z historii i tradycji — szkice z dziejów kultury żydowskiej* Izaaka Lewina; *Z dziejów i kultury Żydów w Krakowie* Eugeniusza Dudy; *Kalendarza Żydowskiego 1986-1987*.

/Tu plan/Plan ważniejszych miejsc w Lublinie związanych z Żydami

Legenda:

1. IZBA PAMIĘCI — otwarta 9 listopada 1987 r.
2. PLAC OFIAR GETTA i POMNIK POMORDOWANYCH ŻYDÓW LUBELSKICH -
odsłonięty 9 listopada 1963 r.
3. Budynek DOMU SIEROT i STARCÓW „OCHRONKA" (tablica pamiątkowa)
4. TABLICA PAMIĄTKOWA / planem byłej dzielnicy żydowskiej w Lublinie
5. TABLICA PAMIĄTKOWA w miejscu, gdzie znajdowała się SYNAGOGA MAIIAR-SZAIA i
MAHARAMA
6. STARY CMENTARZ ŻYDOWSKI (1541)
7. NOWY CMENTARZ ŻYDOWSKI (1829)
8. Budynek b. JESZYWAT CIACHMEJ LUBLIN (Wyzwą Uczelnia Rablnacka)
9. Budynek SZPITALA ŻYDOWSKIEGO (1886)
10. ŻYDOWSKI DOM KULTURY Im. I. L. PERECA (tablica pamiątkowa)
11. Majdanek

Piśmiennictwo

Akerman N.: Wspomnienie lubelskie (w języku żydowskim). Wydawnictwo Israel-Buch.Tel Awiw 1990.

Ajzensztajn B. (red.): Ruch podziemny w gettach i obozach. Warszawa 1946.

Aleksandrowicz A. i in.: Z przeszłości kulturalnej Lubelszczyzny. Wydawnictwo Lubelskie. Lublin 1978.

Arnsztajn M.: Historia naukowej działalności Towarzystwa za lat 50. Pamiętnik Jubileuszu. Lublin 1923.

Balaban M.: Die Judenstat von Lublin. Jiidischer Yerlag. Berlin 1919.

Balaban M.: Z dziejów Żydów w Lublinie. Warszawa 1921.

Ben-Szalom I.: Lublin —Jeruszałaim d'Lublin. Dos Jidisze Wort. Warszawa 1883.

Bielawski W.: Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom. Warszawa 1987.

Bielska-Tworkowska L.: Lublin — krajobraz i zabytki. Album. Wydawnictwo Sztuka. Warszawa 1951.

Burchard P.: Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce. Warszawa 1990.

Caban J.: Lublin - lipiec 1944. Lublin 1984. K.M.

Ceitlin H.: Elbonach szel Torach. „Moment" nr 260. Warszawa 1942.

Chajm L.: Kiedy Lublin był Warszawą. Czytelnik. Warszawa 1964.

Chmielak J. i in.: Wspomnienia więźniów zamku lubelskiego 1939-1944. Wydawnictwo MON. Warszawa 1984.

Chrostowski W.: Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła i nauczaniu Jana Pawła II (1965-1989). Akademia Teologii Katolickiej. Warszawa 1987.

Derecki M.: Jesziwa Chachmej Lublin. Lublin. „Kamena" 1985, 15.

Doroszewski J. i in.: Z dziejów społeczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918-1939. Wydawnictwo UMCS. Lublin 1992. Dos buch fon Lublin. Paryż 1952.

Dunin H. i in.: Lublin. Album. Wydawnictwo Lubelskie. Lublin 1979.

Fizzman-Sznajdman R.: Mój Lublin. Wydawnictwo Lubelskie. Lublin 1989.

Gawarecki H., Marszałek J. i in.: Lubelszczyzna. Przewodnik. Wydawnictwo Sport i Turystyka. Warszawa 1979.

Gawarecki H. i in.: Lublin i okolice. Przewodnik. Wydawnictwo Sport i Turystyka. Warszawa 1980.

Gawarecki H.: O dawnym Lublinie. Wydawnictwo Lubelskie. Lublin 1974. Mały słownik statystyczny. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1939.

- Godlewski J.:** Szacunek. Lublin. Zbiory AP. 30 lipca 1929. Magistrat.
- Ilustrowany przewodnik po Lublinie:** Rok 1901. (Reprint). Wydawnictwo FIS. Lublin 1992.
- J. Ch. L. „Głos Lubelski” 24 czerwca. Lublin 1930.
- Kacman A.:** Cwaj Kapitlen in leben fun Maharam Szapiro bl. p. „Dos Jidisze Wort” 1983, 32/33.
- Kania S.:** Proces zbrodniarzy z Majdanka. Wydawnictwo Prawnicze. Warszawa 1987.
- Kasperek J.:** Kronika wydarzeń z Lublina w okresie okupacji hitlerowskiej. Wydawnictwo Lubelskie. Lublin 1983.
- Klukowski Z.:** Dziennik z lat okupacji. Lubelska Spółdzielnia Wydawnicza. Lublin 1958.
- Kowalczyk S.:** Arch. Hist. Med. Warszawa 1961. 24, s. 71-79.
- Kowalczyk S.:** Lubelskie Towarzystwo Lekarskie 1874-1951. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa 1987.
- Kowalski Z.:** Dzieje Lubelszczyzny. Lublin 1985.
- Kruk W.:** Województwo lubelskie. KAW. Warszawa 1980.
- Kurzątkowski M.:** Lublin trzech pokoleń. Album. Agencja Wydawnicza w Lublinie. Lublin 1987.
- Krzykała S. (red.):** Dzieje Lublina. Wydawnictwo Lubelskie. Lublin 1975.
- Kwaterko A.:** 55-lecie J. Ch. L. „Folks Sztyme” 13, 7. Warszawa 1985.
- Kwiatkowski J.:** 385 dni na Majdanku. Wydawnictwo Lubelskie. Lublin 1966.
- Leszczyńska Z.:** Kronika obozu na Majdanku. Wydawnictwo Lubelskie. Lublin 1989.
- Leszczyński A.:** Sejm Żydów Korony 1623-1764. Wydawnictwo ŻIH. Warszawa 1994.
- Lewin A.:** Przedmowa do monografii: Szlakiem nauki talmudycznej. IV. Warszawa 1934.
- Link-Lenczowski A.:** Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Ossolineum. Wrocław 1941.
- Mańkowski Z.:** Życie społeczno-kulturalne Żydów w Lublinie. Wydawnictwo UMCS. Lublin 1992.
- Marczuk J.:** Dzieje Lublina. Oświata i nauka w latach 1918-1939 (tom II). Wydawnictwo Lubelskie. Lublin 1974.
- Marczuk J.:** Prezydenci miasta Lublina 1918-1939. Tow. Mil. Lub. Multico. Lublin 1994.
- Melezin A.:** Przyczynek do znajomości stosunków ludności żydowskiej w Łodzi, Krakowie i Lublinie podczas okupacji niemieckiej. Wydawnictwo CZKH. Łódź 1946.
- Mencel T.:** Dzieje Lubelszczyzny. T. V. PWN. Lublin 1986.
- Michalski W.:** Lublin Literacki. Wydawnictwo Lubelskie. Lublin 1984.
- Momatiuk Cz.:** 50 zagadek o Lublinie. WP. Warszawa 1967.
- Moszyński L.:** Lublin w okresie okupacji. Wydawnictwo Lubelskie. Lublin 1964.
- Modrzewska K.:** Trzy razy Lublin. Wydawnictwo Panta. Lublin 1991.
- Morawska-Gryn Z.:** Pieśni z za drutów. Lublin 1985.
- Nisenbaum J.:** Uroczystość otwarcia J. Ch. L. „Lubliner Tugblat” 25 VI 1930.

- Nisenbaum J.:** Pogrzeb rabina Szapiry. „Lubliner Tuglat” 28 X 1933.
- Nisenbaum B.:** Lektorot hajehudim b'Lublin. Wyd. A. Pедера. Lublin 1899.
- Nisenbaum B.:** Jewrejskie nadgrobyne pamiatniki goroda Lublina. Luria. Petersburg 1918.
- Piasek J.:** O 45-leciu likwidacji getta w Lublinie. Kół Lublin, Tel Awiw 1988. Prasa centralna w Polsce, w języku żydowskim i polskim: „Hajnt”, „Moment”, „Fołkscajtung”, „Nasz Przegląd” - w latach międzywojennych.
- Rechtszaft L.:** Gazeta „Myśl Żydowska” 1916-1917. Biblioteka im. H. Łopacińskiego. Lublin.
- Radzik T.:** Społeczno-ekonomiczne więzi Polaków i Żydów w aspekcie historycznym. Seminarium Polska-Izrael. Lublin 8-12 kwietnia 1992.
- Rotsztajn S.:** Kamień węgielny pod budowę gmachu J. Ch. Lublin, „Der Jud”. Warszawa 1924.
- Seidman H.:** Szlakiem nauki talmudycznej. Warszawa 1934.
- Simon H. M.:** Filozofia żydowska, WP. Warszawa 1990.
- Smoluchowski A.:** Projekt techniczny J. Ch. L. 1928.
- Stuchniński M.:** Miasta Polski w Tysiącleciu. Ossolineum. Wrocław 1965.
- Szapiro M.:** „The Montreal Daily Star” 1927, nr 129.
- Szczepanik T.:** Lublin. Państw. Zakł. Wyd. Szkoln. Lublin 1972.
- Teatr Żydowski w Polsce. Polska Akademia Nauk. Warszawa. „Pamiętnik Teatralny” 1992, 1-4.
- Trzeciński A.:** Śladami zabytków kultury żydowskiej. Lublin 1990.
- Wieclowski H.:** „Kamena” 1987, nr 4.
- Wodecki B.:** Religie i kultura żydowska. Pieniężno 1986.
- Zalcman M.:** Bela Szapiro. Paryż 1978.
- Zitman A.:** Lublin między dwiema wojnami. „Dosjdisze Wort” 1982, 44/45.